

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

«Η ηθική της αναδείξεως, της διαχειρίσεως και της
προβολής των Κάστρων. Η περίπτωση των
καστροπολιτειών της Μεθώνης και της Κορώνης».

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Γαλανόπουλου Νικολάου

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιβλέπουσα: Σπηλιοπούλου Ιωάννα

Επίκουρος Καθηγήτρια Παν/μίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ

1.1. Η Μεθώνη και η Κορώνη από την αρχαιότητα έως τα βυζαντινά χρόνια

1.2. Η Α΄ Ενετοκρατία (1207-1500)

1.3. Η Α΄ Τουρκοκρατία (1500 – 1685)

1.4. Η Β΄ Ενετοκρατία (1685 – 1715)

1.5. Η Β΄ Τουρκοκρατία (1715 – 1829) και τα Ορλωφικά

2. Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ, Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

3. Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΗΘΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

3.1. Ηθικοί προβληματισμοί

3.2. Ηθικές προεκτάσεις

3.2.1. “*Genious Locī*” - Το πνεύμα του τόπου

3.2.2. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και ευθύνη απέναντι στις μεταγενέστερες γενιές

3.2.3. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και συλλογική μνήμη

3.2.4 Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τεχνολογική εξέλιξη

3.2.5. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και πολιτική

3.2.6. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και πολιτιστικός τουρισμός

3.2.7. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και σύγχρονος πολιτισμός

4. ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ ΩΣ ΜΝΗΜΕΙΑ

4.1. Το κάστρο της Μεθώνης

4.2. Το κάστρο της Κορώνης

5. Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟ

6. Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ, ΤΗΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ

6.1. Η περίπτωση της Μεθώνης

**6.1.1. Το πρόγραμμα «CASTRORUM CIRCUMNAVIGATIO» και το κάστρο
της Μεθώνης**

6.1.2. Άλλες προσπάθειες ανάδειξης

6. 2. Η περίπτωση της Κορώνης

6.2.1. Το «Μανιατάκειον Ίδρυμα» και η Κορώνη

6.2.2. Άλλες προσπάθειες ανάδειξης

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αθηνά Ταρσούλη¹, στον πρόλογο του βιβλίου της «Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά», γράφει: «Όπου κάστρα βυζαντινά, φραγκοβενετσιάνικα και τούρκικα, όπου παλιές εκκλησιές και μοναστήρια, όπου μαρμάρινα συντρίμματα από τα πρωτινά μας χρόνια, σε πολιτείες όπου γεννήθηκαν θρύλοι, τραγούδια και παραμύθια, είτε αυτές ανθίζουν μέσ απ' τη δράση της σύγχρονης ζωής είτε κάτω από της παρακμής το νόμο ξεψυχούνε, στρέφεται η ψυχή μου συγκινημένη. Τόποι που σε αλλοτινούς καιρούς στάθηκαν στόχοι κατακτητών της γης μας, που αφήσανε τ' αχνάρια τους στα χώματα τα ελληνικά, μες απ' τα στοιχειωμένα χτίριά τους, τραβούν τα βήματά μου». Και λίγο πιο κάτω σημειώνει: «Κάθε γωνιά της γης μας είναι σπαρμένη από τέτοιους θησαυρούς που μέρα με τη μέρα καταστρέφονται απ' τον φθοροποιό το χρόνο, είτε από το χαλαστή τον άνθρωπο, με μια μόνο διαφορά: ότι ο χρόνος φθείρει με πióτερη αισθητική».

Αυτή η τελευταία παρατήρηση της Ταρσούλη θίγει ένα ιδιαίτερα σημαντικό σημείο, τη σχέση του ανθρώπου με τα κάστρα αλλά και γενικότερα με τα μνημεία του παρελθόντος, με το ιστορικό και το πολιτιστικό του περιβάλλον. Η φθορά του χρόνου είναι σαφώς αναπόφευκτη, δεν ισχύει ωστόσο το ίδιο και για τις ανθρώπινες επεμβάσεις. Πέρα από αυτό, οι σύγχρονες επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, καθώς και η πείρα που υπάρχει πλέον σε σχετικά θέματα, πολλαπλασιάζουν τις δυνατότητές μας να παρέμβουμε, να αναδείξουμε, να διαχειριστούμε και να προβάσουμε τα μνημειακά μας κατάλοιπα. Ταυτόχρονα, όμως, πολλαπλασιάζονται και οι ευθύνες που αναλαμβάνουμε. Επιπροσθέτως, αν στο παρελθόν υπήρχε το ελαφρυντικό της άγνοιας ή των αδήριτων αναγκών της επιβίωσης για αρκετές περιπτώσεις καταστροφικών ανθρώπινων παρεμβάσεων σε κάποια μνημεία, δεν μπορούμε πλέον να το επικαλεστούμε για τη σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία του 21^{ου} αιώνα, που κολακεύεται με το να θεωρείται ανεπτυγμένη.

Από τα παραπάνω απορρέουν αντίστοιχες ευθύνες και συνακόλουθα ερωτηματικά. Μέχρι ποιο σημείο και σε ποιο βαθμό μπορούμε ή ηθικά νομιμοποιούμαστε να παρέμβουμε για να προστατεύσουμε, να συντηρήσουμε και να αναδείξουμε ένα κάστρο ή ένα μνημείο γενικότερα; Ποιοι πρέπει να είναι οι στόχοι, άμεσοι και μακροπρόθεσμοι, μιας τέτοιας παρέμβασης; Μέσα από ποιες διαδικασίες και από ποιους φορείς θα λάβει σάρκα και οστά το όλο εγχείρημα; Ποιοι παράγοντες θα έχουν

¹ Ταρσούλη, 2003: 293-294.

τον πρώτο λόγο; Έχουμε ως κοινωνία το δικαίωμα με την αδιαφορία μας ή ακόμα χειρότερα με τις επιλογές και τις επεμβάσεις μας, να στερούμε από τους μεταγενέστερους στοιχεία, τα οποία σηματοδοτούν τις ρίζες και τις καταβολές τους και συνδέονται στενά με την έννοια της συλλογικής μνήμης και του πολιτισμού γενικότερα;

Η παρούσα εργασία έχει δύο στόχους. Αφενός στόχος μας είναι να διερευνήσουμε αναλυτικά τις τάσεις και τις απόψεις που υπάρχουν αναφορικά με το περίπλοκο αυτό θέμα αλλά και με τους σχετικούς ηθικούς προβληματισμούς που απορρέουν. Θα παρουσιάσουμε τα τρία βασικά μοντέλα, τα οποία έχουν επικρατήσει διαδοχικά σε σχέση με τη λογική και τις προτεραιότητες που οφείλουμε να ακολουθούμε κατά την προσπάθεια ανάδειξης, διαχείρισης και προβολής γενικότερα των μνημείων και ειδικότερα των κάστρων. Επίσης θα καταγράψουμε τα ηθικά ερωτήματα που ανακύπτουν και τις συναφείς προεκτάσεις τους.

Αφετέρου, μελετώντας δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις κάστρων του ελλαδικού χώρου, τις περίφημες βενετσιάνικες καστροπολιτείες της Μεθώνης και της Κορώνης, θα επιχειρήσουμε, αφού διαπιστώσουμε το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται, να διακρίνουμε ποιες παρεμβάσεις και με ποιους στόχους έχουν γίνει σε αυτές αλλά και τι θα μπορούσε να γίνει περαιτέρω στα πλαίσια μιας ευρύτερης πολιτικής ανάδειξης και διαχείρισής τους.

Η επιλογή των δύο αυτών κάστρων δεν είναι τυχαία. Πρόκειται για δύο αντιπροσωπευτικά δείγματα της βενετσιάνικης οχυρωματικής τέχνης στη Μεσσηνία, αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Τα «Μοθοκώρωνα», όπως συχνά ονομάζονταν, απέκτησαν από τον 12^ο αιώνα κ.ε. κομβική σημασία για τα εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα των Ενετών. Οι οχυρωματικοί τους περίβολοι δεν έχουν βέβαια πλέον κάποια πρακτική αμυντική αξία, αποτελούν ωστόσο σημαντικότερα μνημεία της φρουριακής αρχιτεκτονικής και της εξέλιξής της από τον μεσαίωνα μέχρι και τον 18^ο αιώνα, καθώς και σύμβολα της ιστορικής πορείας και της πολιτισμικής ταυτότητας του τόπου. Τα μεγαλόπρεπα οχυρωματικά τους έργα, με ανάμεικτα αρχαιοελληνικά, βυζαντινά, ενετικά και οθωμανικά χαρακτηριστικά, προκαλούν και σήμερα έντονο θαυμασμό. Ταυτόχρονα όμως οι δύο αυτές καστροπολιτείες δεν έχουν, μέχρι τις ημέρες μας τουλάχιστον, τύχει επαρκούς, συντονισμένης και ολοκληρωμένης φροντίδας και συντήρησης, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα φθοράς.

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ

1.1. Η Μεθώνη και η Κορώνη από την αρχαιότητα έως τα βυζαντινά χρόνια.

Οι δύο πολιτείες βρίσκονται στα νότια παράλια της Μεσσηνιακής χερσονήσου. Πιο συγκεκριμένα, η Μεθώνη βρίσκεται στο νοτιότατο άκρο της δυτικής ακτής της Πελοποννήσου, ενώ η Κορώνη, λίγα χιλιόμετρα ανατολικότερα, κυριαρχεί στην είσοδο του μεσσηνιακού κόλπου. Από τα βυζαντινά χρόνια και ύστερα, και ιδίως από το 1200 κ.ε., οι τύχες τους ήταν στενά συνδεδεμένες.

Η Μεθώνη ταυτίζεται με την ομηρική Πήδασο, την οποία αναφέρει ο Όμηρος ως «αμπελόεσσα», ανάμεσα στα επτά «ευ ναιόμενα ποτόλιεθρα», που προσέφερε ο Αγαμέμνονας στον Αχιλλέα, για να κατευνάσει την οργή του². Επίσης αναφέρεται και από τον Θουκυδίδη ως πόλη με μη ικανοποιητική οχύρωση στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου³. Ο Πausανίας⁴ ονομάζει την πόλη «Μοθώνη» και τους κατοίκους «Μοθωναίους», ενώ αναφέρει πως πήρε το όνομά της από την κόρη του Οινέα ή από το μικρό νησάκι που υπήρχε στο λιμάνι της, το οποίο μεταγενέστερα οχυρώθηκε και λεγόταν «Μόθων λίθος». Επίσης, κατά τον Pausania, στη Μεθώνη υπήρχε ναός της Αθηνάς Ανεμώτιδος και της Αρτέμιδος⁵. Με την ομηρική Πήδασο την ταυτίζει και ο Στράβων⁶.

Μετά τον Β΄ Μεσσηνιακό πόλεμο, πολλοί κάτοικοι της πόλης αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην Κυλλήνη, ενώ όσοι παρέμειναν έγιναν είλωτες⁷. Στην περιοχή εγκαταστάθηκαν οι Ναυπλιείς, όταν μετά το τέλος του Β΄ Μεσσηνιακού πολέμου εκδιώχθηκαν από τους Αργείους, ως σύμμαχοι των Λακεδαιμονίων. Όταν το 369 π.Χ. η Μεσσηνία ανεξαρτητοποιήθηκε από τους Λακεδαιμονίους και οι Μεσσήνιοι επαναπατρίστηκαν, οι Ναυπλιείς παρέμειναν στην περιοχή. Τον 4^ο αι. π.Χ. ενισχύθηκαν οι οχυρώσεις της πόλης, η οποία παρέμεινε αυτόνομη μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε γνώρισε την εύνοια ορισμένων αυτοκρατόρων⁸. Μάλιστα κατά τους

² Όμηρ., *Ιλ.*, I, 294.

³ Θουκ., *Ιστορία*, B, 25.

⁴ Pausan., *Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά*, IV, 35, 1.

⁵ Pausan., *Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά*, IV, 35, 8.

⁶ Στράβ., *Γεωγραφικά*, 8, 359-360.

⁷ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 94.

⁸ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 95.

ρωμαϊκούς χρόνους, η Μεθώνη είχε δικά της νομίσματα, με χαραγμένο πάνω τους τον Ήφαιστο, τον Ασκληπιό, τον Ποσειδώνα, την Αθηνά, την Τύχη, την Αρτέμιδα, καθώς και τους Ρωμαίους αυτοκράτορες Σεπτήμιο Σεβήρο, Καρακάλλα και Τραϊανό⁹.

Ως βυζαντινή πόλη, αναφέρεται για πρώτη φορά το 533 μ.Χ. επί Ιουστινιανού, όταν ο στρατηγός Βελισάριος, κατά την εκστρατεία του εναντίον της Ιταλίας, προσορμίστηκε στο λιμάνι της και αναγκάστηκε να παραμείνει εκεί για αρκετό χρονικό διάστημα, λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών¹⁰. Όταν το 1082 ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχώρησε στους Βενετούς εμπορικά προνόμια και απαλλαγές από φόρους και δασμούς στα λιμάνια της αυτοκρατορίας, η Μεθώνη αναφέρεται μεταξύ των πόλεων στις οποίες οι Βενετοί αποκτούν αυτά τα ειδικά προνόμια¹¹.

Κατά τους Βυζαντινούς χρόνους αποτελούσε αξιόλογο λιμάνι, ως ενδιάμεσος σταθμός του θαλασσιού δρόμου Κωνσταντινούπολης - Ιταλίας και πολύ νωρίς έγινε έδρα επισκοπής, καθώς η νέα θρησκεία έγινε γρήγορα αποδεκτή από τους κατοίκους της. Στην περιοχή εξάλλου σώζονται έως τις ημέρες μας λαξευτοί τάφοι, που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τις παλαιοχριστιανικές κατακόμβες της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας¹².

Η αρχαία Κορώνη, η δεύτερη από τις δίδυμες πολιτείες, ιδρύθηκε από τον Βοιωτό Επιμελίδη το 369 π.Χ. και αρχικά βρισκόταν βορειότερα από την τωρινή της θέση, κοντά στο σημερινό Πεταλίδι. Όμως, κατά τον 9^ο αι. μ.Χ. η πόλη μεταφέρθηκε νοτιότερα, στη σημερινή της θέση¹³.

Η σημερινή Κορώνη ταυτίζεται με την αρχαία Ασίνη, στην οποία εγκαταστάθηκαν κάτοικοι από την Αργολίδα, όταν εκδιώχθηκαν από τους Αργείους, ως σύμμαχοι των Λακεδαιμονίων. Η καίρια γεωγραφική θέση και η μορφολογία του εδάφους κατέστησαν από πολύ νωρίς την περιοχή πολύ σημαντική για το διαμετακομιστικό εμπόριο (εικ. 18, 19). Το επιβλητικό σχήμα της χερσονήσου, η μεγάλη υψομετρική διαφορά που παρουσίαζε και η πλατειά επίπεδη επιφάνειά της την καθιστούσαν κατάλληλη για οχύρωση. Φαίνεται πως στο υψηλότερο σημείο της υπήρχε αρχαία ακρόπολη, η οποία κατά καιρούς είχε υποστεί διαδοχικές επισκευές¹⁴.

⁹ Ταρσούλη, 2003: 333.

¹⁰ Κωτσίρης, 1977: 30.

¹¹ Κωτσίρης, 1977: 33-34.

¹² Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 95.

¹³ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 111.

¹⁴ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 150.

Η μεσαιωνική Κορώνη αναφέρεται για πρώτη φορά τον 6^ο αι. μ.Χ. από τον γεωγράφο Ιεροκλή ως πολιτεία της αχαϊκής επαρχίας και αργότερα ως έδρα επισκοπής μαζί με τη Μεθώνη και τη Λακεδαιμονία. Από τον 11^ο αι. μ.Χ. πολλοί προσκυνητές, πηγαίνοντας από τη Δύση στους Αγίους Τόπους, περνούσαν από τη Μεθώνη και την Κορώνη και στις περιγραφές τους αναφέρονται με θαυμασμό στις δίδυμες πολιτείες¹⁵. Η καίρια γεωστρατηγική και εμπορική θέση της περιοχής την κατέστησε μήλον της έριδος ανάμεσα στους ισχυρούς της εποχής, Ενετούς, Φράγκους και Τούρκους. Έτσι, ύστερα από μια σύντομη διετή Φραγκική περίοδο (1205-1207), ακολούθησε η πρώτη Ενετοκρατία (1207-1500), η πρώτη Τουρκοκρατία (1500-1684/1685), το Ενετικό Βασίλειο του Μορέως ή αλλιώς δεύτερη Ενετοκρατία (1684/1685-1715), και η δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1829), η οποία κατέληξε στην γαλλική κατοχή και την ενσωμάτωση της ευρύτερης περιοχής της Πυλίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος¹⁶.

1.2. Η Α΄ Ενετοκρατία (1207-1500)

Την εποχή των Παλαιολόγων και μετά από την Δ΄ Σταυροφορία (1201-1204), ολόκληρες περιοχές του Βυζαντινού κράτους τίθενται υπό τον στρατιωτικό, πολιτικό και κυρίως τον οικονομικό έλεγχο των Βενετών. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και οι παράλιες μεσσηνιακές πολιτείες της Μεθώνης και της Κορώνης¹⁷. Από το 1207 έως το 1500, κατά την περίοδο της πρώτης Ενετοκρατίας στα παράλια της Μεσσηνίας, οι δύο καστροπολιτείες αναδεικνύονται σε εξέχοντα εμπορικά και ναυτικά κέντρα, με σημαντικότερη στρατηγική αξία για τα οικονομικά συμφέροντα της Βενετίας σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο¹⁸.

Οι Βενετοί είχαν αρχίσει να έχουν βλέψεις για την περιοχή ήδη από τον 12^ο αι. μ.Χ., καθώς «βρισκόταν στη μέση του δρόμου Βενετίας – Ανατολής»¹⁹. Το 1125 είχαν επιτεθεί στη Μεθώνη και την είχαν καταστρέψει, καθώς είχε εξελιχθεί σε άντρο πειρατών που λυμαίνονταν την περιοχή²⁰.

Το 1204 ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος, πλέοντας προς την Κωνσταντινούπολη, παρασύρθηκε με το πλοίο του στη Μεθώνη και τελικά παρέμεινε στην περιοχή για

¹⁵ Ταρσούλη, 2003: 312-313.

¹⁶ Nanetti, 2007: 165.

¹⁷ Λαΐου, 1980: 232.

¹⁸ Nanetti, 2007: 165.

¹⁹ Miller, 1997: 61.

²⁰ Miller, 1997: 61.

δύο περίπου χρόνια. Έτσι, αρχικά η Μεθώνη και η Κορώνη παραδόθηκαν στους Φράγκους²¹.

Σύντομα, όμως, οι Βενετοί κατέλαβαν τις δύο πόλεις. Το «Χρονικόν του Μορέως» αναφέρεται στην κατάληψη της Κορώνης και της Μεθώνης από τους Βενετούς²². Καθοριστικής σημασίας για την τύχη των «Μοθοκωρώνων», όπως συχνά αποκαλούνταν οι δύο πολιτείες, υπήρξε η συνθήκη της Σαπιέντσας, η οποία υπογράφηκε στο ομώνυμο νησί, μπροστά από τον όρμο της Μεθώνης, τον Ιούνιο του 1209. Σύμφωνα με αυτή, η περιοχή που εκτεινόταν νοτίως του μικρού ποταμού που εκβάλλει στον όρμο του Ναυαρίνου και έως το λιμάνι της αρχαίας Ασίνης περιερχόταν στη δικαιοδοσία της Βενετίας²³. Η φραγκοβενετική αυτή συνθήκη υπογράφηκε από τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο και τον Raffaele Goro, απεσταλμένο του δόγη Pietro Ziani, παρουσία του Canon di Bethune, πρωτοβεστιαρίου και πρώτου αξιωματούχου της αυτοκρατορικής αυλής, και του Guy d' Henfuel, εκπροσώπου του αυτοκράτορα. Η Βενετία αρκείτο στη διατήρηση της υψηλής κυριότητας της Πελοποννήσου, παραχωρώντας την άμεση κυριαρχία, ενώ κρατούσε για τον εαυτό της τη διοίκηση των περιοχών της Μεθώνης και της Κορώνης²⁴. Τη βενετική κυριαρχία στην περιοχή αναγκάστηκε τελικά να την αποδεχθεί επισήμως και το Βυζάντιο με τη συνθήκη που υπέγραψε με τη Γαληνοτάτη το 1265²⁵.

Οι δύο πόλεις, σε αποφάσεις της συγκλήτου της Βενετίας του 1365 και του 1375, χαρακτηρίζονται ως «τα μάτια της Γαληνοτάτης στην Ανατολή» (“oculi capitales comunis”, “castra quae dici possunt oculus dexter status nostri”). Αποτελούσαν ενιαία διοίκηση (“regimen”) με δύο ή και τρεις φρουράρχους (καστελλάνους), οι οποίοι πλαισιώνονταν από συμβούλους, ταμίες, καγκελαρίους και άλλους κατώτερους υπαλλήλους²⁶.

Μόλις οι Βενετοί εδραίωσαν την κυριαρχία τους στην περιοχή, επιδόθηκαν στην εκτέλεση οχυρωματικών έργων. Επίσης προχώρησαν στον εποικισμό των δύο πόλεων με οπλοποιούς, αρτοποιούς, ξυλουργούς, λιθοτόμους, ράφτες, γουναράδες κ.ά., οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες ιταλικές πόλεις. Μεγάλη σημασία επίσης έδωσαν οι Βενετοί και στη νομοθετική και διοικητική οργάνωσή τους, προσπαθώντας πάντοτε να έχουν υπό τον έλεγχό τους το ελληνικό στοιχείο της περιοχής. Στον

²¹ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 166.

²² Χρονικόν του Μορέως, στ. 1696 κ.ε.

²³ Μαλτέζου, 1980: 261-262.

²⁴ Nanetti, 2007: 176-178.

²⁵ Μαλτέζου, 1980: 265.

²⁶ Μαλτέζου, 1980: 262.

θηρσκευτικό τομέα επέτρεψαν στα Μοθοκόρωνα, σε αντίθεση με την Κρήτη, να διατηρούν και ορθόδοξο επίσκοπο, παράλληλα με τον καθολικό²⁷.

Ακολούθησε μια περίοδος οικονομικής και εμπορικής ανάπτυξης των δύο πόλεων. Τα ενετικά πλοία στάθμευαν σε αυτές, ανεφοδιάζονταν και μετέφεραν στη δυτική Ευρώπη διάφορα προϊόντα από την Πελοπόννησο, όπως κερί, αλάτι, μετάξι, σιτηρά και λάδι²⁸. Κατά τον 14^ο αι., ιδιαίτερη ακμή εμφανίζει στα Μοθοκόρωνα και το δουλεμπόριο²⁹.

Η Μεθώνη, κατά τη διάρκεια της Α΄ Ενετοκρατίας (1206-1500), γνώρισε ημέρες μεγάλης ευημερίας. Εξάλλου ήταν και ο τελευταίος σταθμός για όσους Ευρωπαίους ταξίδευαν δια θαλάσσης από τη Δύση προς τους Αγίους Τόπους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το 1436 ο πληθυσμός της αριθμούσε περίπου 2000 κατοίκους, οι οποίοι συνωστίζονταν μέσα στο κάστρο. Ο πληθυσμός αυτός ήταν ανάμεικτος, αποτελούμενος από Έλληνες, Εβραίους, Φράγκους, Γύφτους, και ασχολείτο κυρίως με την καλλιέργεια της γης και το εξαγωγικό εμπόριο³⁰. Όλοι σχεδόν οι περιηγητές την περιγράφουν ως πόλη πυκνοκατοικημένη με στενά, πνιγηρά δρομάκια και ξύλινα σπίτια, κτισμένα κολλητά μεταξύ τους³¹. Μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους το 1500, οι Χριστιανοί εκδιώχθηκαν έξω από το κάστρο και κατοικούσαν σε καλύβες στη γύρω ύπαιθρο³².

Η ευμάρεια και η εμπορική της σημασία αποδεικνύονται και από την πληθώρα εισηγμένων κεραμικών σκευών, τα οποία βρέθηκαν στο εσωτερικό του κάστρου. Έχουν βρεθεί κεραμικά από υστεροβυζαντινά εργαστήρια, από την Ιταλία και την Ισπανία³³. Το τοπικό εμπόριο βρισκόταν κυρίως στα χέρια των Εβραίων. Στα προϊόντα που διακινούνταν συγκαταλέγονταν το καπνιστό χοιρινό κρέας και το χοιρινό λίπος, τα λουκάνικα, το κρασί, το μετάξι και τα δέρματα³⁴.

Μετά το 1460, πολλοί Χριστιανοί της πελοποννησιακής υπαίθρου, για να γλιτώσουν απ την τουρκική καταπίεση, αναζήτησαν καταφύγιο στις ηπειρωτικές βενετσιάνικες κτήσεις, μεταξύ των οποίων και στα βενετσιάνικα κάστρα της Μεθώνης και της Κορώνης. Οι Βενετοί αντιμετώπισαν ευνοϊκά αυτά τα προσφυγικά κύματα, καθώς

²⁷ Μαλτέζου, 1980: 262.

²⁸ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 100.

²⁹ Μαλτέζου, 1980: 262.

³⁰ Βακαλόπουλος κ.ά., 1974²: 158.

³¹ Κοντογιάννης - Γρηγοροπούλου, 2009: 46.

³² Βακαλόπουλος κ.ά., 1974²: 158.

³³ Kontogiannis - Aggelopoulou, 2006: 225, εικ.10.

³⁴ Βακαλόπουλος κ.ά., 1974²: 158.

επεδίωκαν να ενισχύσουν πληθυσμιακά τις κτήσεις τους και να επανδρώσουν καλύτερα την άμυνά τους. Με ευνοϊκές μάλιστα νομοθετικές ρυθμίσεις και πρόνομια ενθάρρυναν τη μόνιμη εγκατάσταση των Χριστιανών προσφύγων στα εδάφη που ήλεγχαν³⁵.

Η Κορώνη, παράλληλα με τη Μεθώνη, γνώρισε ακμή από τον 13^ο έως τον 17^ο αιώνα, αποτελώντας και αυτή λιμάνι κλειδί για το εμπόριο από και προς την Ανατολή. Μέσα στο κάστρο της κατοικούσαν οι Τούρκοι και απέξω, στο προάστιο, κατοικούσαν οι Έλληνες και οι Εβραίοι. Εξήγε κυρίως λάδι, μαλλί, κεριά και μετάξι³⁶.

Όμως, στις 9 Αυγούστου του 1500, ύστερα από δίμηνη πολιορκία, η Μεθώνη καταλήφθηκε εντελώς απροσδόκητα από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ, όχι τόσο λόγω της πίεσης των πολιορκητών³⁷, αλλά κυρίως εξαιτίας της απερισκεψίας των υπερασπιστών της, οι οποίοι ενθουσιάστηκαν και εγκατέλειψαν τα τείχη, όταν έφθασαν στο λιμάνι ενισχύσεις. Βρήκαν έτσι την ευκαιρία οι Τούρκοι να εισβάλουν στην πόλη και να την παραδώσουν στις φλόγες. Όλος ο ανδρικός πληθυσμός αποκεφαλίστηκε, οι γυναίκες και τα παιδιά πουλήθηκαν ως δούλοι, ενώ ο καθολικός επίσκοπος αποκεφαλίστηκε την ώρα που μιλούσε στους πιστούς³⁸. Ακολούθησε τριήμερη λεηλασία, η πόλη ερημώθηκε και μόνο ένα μικρό μέρος των κατοίκων βρήκε καταφύγιο στη γειτονική Ζάκυνθο³⁹. Αναφέρεται μάλιστα χαρακτηριστικά πως από τη φοβερή σφαγή το αίμα έρεε ως τη θάλασσα και την κοκκίνιζε και πως από τα κεφάλια των νεκρών οι Τούρκοι έφτιαζαν πύργο έξω από το κάστρο της πόλεως⁴⁰. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 15 Αυγούστου του 1500, οι Έλληνες και Βενετοί πρόκριτοι της Κορώνης παραδίδουν την πόλη υπό όρους, ύστερα από διαπραγματεύσεις με τον Βαγιαζήτ⁴¹.

Η απώλεια των δύο «ματιών» της Βενετίας στην Πελοπόννησο οριστικοποιείται τελεσίδικα με τη συνθήκη ειρήνης, την οποία τελικά αναγκάζεται να υπογράψει η Γαλινοτάτη με τους Τούρκους τρία χρόνια αργότερα, στις 20 Μαΐου του 1503⁴².

³⁵ Βακαλόπουλος, 1974¹: 74.

³⁶ Βακαλόπουλος κ.ά., 1974²: 158.

³⁷ Χασιώτης κ.ά., 1974: 285-286.

³⁸ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 166-172.

³⁹ Χασιώτης κ.ά., 1974: 286.

⁴⁰ Βακαλόπουλος, 1974¹: 85.

⁴¹ Χασιώτης κ.ά., 1974: 286.

⁴² Χασιώτης κ.ά., 1974: 288.

1.3. Η Α΄ Τουρκοκρατία (1500 – 1685)

Με την υποταγή τους στους Τούρκους οι δύο πόλεις μπήκαν σε μια μακροαίωνα περίοδο οικονομικής και κοινωνικής παρακμής. Η οικιστική τους κατάσταση άλλαξε, καθώς οι χριστιανοί, όσοι γλίτωσαν από τη σφαγή και την αιχμαλωσία, εκδιώχθηκαν έξω από τα κάστρα, στα λεγόμενα «βαρόσια», όπου έμεναν σε φτωχικές αγροικίες. Μέσα στα κάστρα κατοικούσαν μόνο Τούρκοι, ενώ ειδικά στη Μεθώνη ζούσαν και 300 οικογένειες Τσιγγάνων⁴³.

Βέβαια οι δύο πόλεις εξακολουθούσαν, αν και δεν ήταν πια διεθνή ναυτικά κέντρα, να έχουν εμπορική κίνηση. Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί επισκέφθηκε την περιοχή κατά το γ΄ τέταρτο του 17^{ου} αι. και στο οδοιπορικό του περιγράφει τη Μεθώνη ως πόλη πλούσια σε προϊόντα, με πολλά τζαμιά, σχολεία, καταστήματα, ισχυρό κάστρο και δραστήριο λιμάνι⁴⁴. Επίσης επισκέφθηκε και την Κορώνη, την οποίας επίσης περιγράφει ως πόλη εύφορη, με ισχυρή οχύρωση, όμορφα σπίτια και υγιεινό κλίμα⁴⁵.

Τρεις δεκαετίες μετά την τουρκική κατάκτηση, οι Δυτικοευρωπαίοι επανακάμπτουν και διεκδικούν την περιοχή. Στις 3 Σεπτεμβρίου του 1531, ο διοικητής των ναυτικών δυνάμεων του τάγματος του Αγίου Ιωάννη, Βερνάρδος Salvati, με τη βοήθεια Ελλήνων συνεργατών του, κατέλαβε για μία μόνο ημέρα το μεγαλύτερο μέρος του κάστρου της Μεθώνης⁴⁶. Εν συνεχεία, το 1572, ο Don Juan της Αυστρίας απείλησε τα παράλια της Μεθώνης, αλλά επίσης δεν κατόρθωσε να την καταλάβει⁴⁷.

Παράλληλα, η Κορώνη, κατά τη διετία 1532-1534 έζησε μια εφήμερη ισπανική κυριαρχία. Ο Γενουάτης ναύαρχος του Καρόλου Ε΄, Ανδρέας Doria, επικεφαλής ισχυρής ναυτικής δύναμης με 39 γαλέρες και 60 περίπου άλλα πλοία, κατέλαβε την πόλη στις 21 Σεπτεμβρίου του 1532. Ισπανική φρουρά 1.500 ανδρών με επικεφαλής τον Ιερώνυμο de Mendoza ανέλαβε την προστασία της πόλης και ο Doria αναχώρησε για άλλες επιχειρήσεις⁴⁸. Κατά τη διετή περίοδο της ισπανικής κυριαρχίας στην Κορώνη, συρρέουν στην πόλη πολυάριθμοι Έλληνες, οι οποίοι συνεργάζονται με την ισπανική φρουρά, στρατολογούνται και οργανώνουν στρατιωτικά σώματα, καθώς επικρατούσε ένα γενικότερο κλίμα ευφορίας, που ήλπιζε στην αποτίναξη του

⁴³ Νικολάου, 2007: 194.

⁴⁴ Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*: 62-69.

⁴⁵ Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*: 69-74.

⁴⁶ Χασιώτης κ.ά., 1974: 294.

⁴⁷ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 173.

⁴⁸ Χασιώτης κ.ά., 1974: 294.

τουρκικού ζυγού με τη βοήθεια των δυτικών. Έτσι, η Κορώνη τα χρόνια εκείνα εξελίχθηκε σε μια ζωντανή πόλη 4.000 περίπου κατοίκων, γεγονός που αργότερα, στην περίοδο του αποκλεισμού της από τους Τούρκους, ενέτεινε το πρόβλημα επισιτισμού των πολιορκουμένων⁴⁹.

Ωστόσο, η ισπανική κυριαρχία στην Κορώνη έληξε άδοξα, καθώς οι δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις εγκατέλειψαν την πόλη, ύστερα από πολύμηνη πολιορκία. Προηγουμένως είχε αποχωρήσει ένα μέρος των κατοίκων με κατεύθυνση τη Ζάκυνθο, την Κρήτη ή την Κάτω Ιταλία. Άλλοι ζήτησαν καταφύγιο στα ορεινά χωριά της Μεσσηνίας και στη Μάνη. Τελευταίοι αποχώρησαν οι Έλληνες πρόκριτοι και ο διοικητής της τελευταίας ομάδος των Ισπανών στρατιωτών Sarmiento, τα μεσάνυχτα της 1^{ης} Απριλίου του 1534⁵⁰. Οι Κορωνάιοι που κατέφυγαν στην Κάτω Ιταλία εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Νάπολη, όπου ήδη υπήρχε ισχυρή ορθόδοξη κοινότητα και ανέπτυξαν σημαντική δράση, εξασφαλίζοντας μάλιστα και ειδικά προνόμια από τον Κάρολο Ε΄⁵¹.

1.4. Η Β΄ Ενετοκρατία (1685 – 1715)

Η Β΄ Ενετοκρατία ξεκινά με την κατάληψη της Κορώνης από τους Ενετούς στις 11 Αυγούστου του 1685, ύστερα από δίμηνη πολιορκία (**εικ. 15**). Εν συνεχεία, καταλαμβάνονται τα κάστρα της Ζαρνάτας, της Καλαμάτας, του Παλαιού Ναβαρίνου, του Νιόκαστρου, της Αρκαδιάς και της Μεθώνης, στις 10 Ιουνίου του 1686⁵².

Οι Βενετοί κατά την περίοδο αυτή ενδιαφέρθηκαν για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής και την καλύτερη αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών της πηγών και μερίμνησαν για την αύξηση του πληθυσμού, μεταφέροντας κατοίκους από άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, διότι ο γηγενής πληθυσμός είχε ελαττωθεί σημαντικά από τους πολέμους και τις επιδημίες πανώλης. Στη Μεθώνη εγκαταστάθηκαν πολλές οικογένειες ευγενών καθολικών από τη Χίο και μάλιστα το 1703 Αρμένιοι καθολικοί μοναχοί ίδρυσαν μοναστήρι⁵³. Ηγούμενος του μοναστηριού ήταν ο Μεχιτάρ, αλλά

⁴⁹ Χασιώτης κ.ά., 1974: 296.

⁵⁰ Χασιώτης κ.ά., 1974: 296-297.

⁵¹ Μοσχονάς κ.ά., 1974: 243-244.

⁵² Νικολάου, 2007: 196.

⁵³ Νικολάου, 2007: 196.

τελικά το μοναστήρι μεταφέρθηκε το 1715 στη Βενετία⁵⁴. Τα τείχη της πόλης, που είχαν υποστεί κατά την πολιορκία πολλές καταστροφές, επισκευάστηκαν⁵⁵.

Κατά την περίοδο αυτή η Μεθώνη και η Κορώνη αποτελούσαν έδρες των ομώνυμων επαρχιών του Νομού Μεσσηνίας στο πλαίσιο της διοικητικής οργάνωσης που καθιέρωσαν οι Βενετοί⁵⁶. Επίσης αποτελούσαν έδρες καθολικών και ορθοδόξων επισκόπων⁵⁷. Παράλληλα αναφέρεται ότι κατά την περίοδο αυτή ειδικά η Κορώνη φημιζόταν για τους τεχνίτες κατασκευής πολιορκητικών μηχανών που διέθετε⁵⁸.

Όμως, και η περίοδος της Β' Ενετοκρατίας έληξε άδοξα τόσο για την Κορώνη όσο και για τη Μεθώνη. Το καλοκαίρι του 1715 οι Τούρκοι, αφού κατέλαβαν διαδοχικά τον Ακροκόρινθο, το Άργος και το Ναύπλιο, κατευθύνθηκαν με επικεφαλής τον Αλή Κιουμουρτζή προς τις Βενετικές καστροπολιτείες της Νότιας Πελοποννήσου. Οι Βενετοί, συγκέντρωσαν τις ελάχιστες δυνάμεις τους (περίπου 700 άνδρες) στη Μεθώνη, καθώς μάλιστα αναμενόταν στη Σαπιέντζα και ο αρχηγός του Βενετικού στόλου, Ιερώνυμος Dolfín, μαζί με 11 πλοία, τα οποία είχαν προσφέρει στη Βενετία ο Πάπας, η Τοσκάνη και το τάγμα της Μάλτας. Στις 11 Αυγούστου οι Τούρκοι άρχισαν την πολιορκία της Μεθώνης. Ωστόσο, μόλις εμφανίσθηκαν στα νερά της περιοχής οι τουρκικές ναυτικές δυνάμεις, ο Dolfín αποχώρησε προς τη Ζάκυνθο, εγκαταλείποντας τους πολιορκούμενους. Στο μεταξύ, ανάμεσα στους άνδρες της φρουράς της πόλεως ξεσπούσαν διχογνωμίες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις εξελίσσονταν σε πραγματικές στάσεις, γεγονός που αποδυνάμωνε ακόμη περισσότερο την αμυντική τους αντοχή. Έτσι, ο στρατιωτικός διοικητής της Μεθώνης Βικέντιος Pasta ζήτησε διαπραγματεύσεις για να παραδώσει την πόλη. Όμως, οι Τούρκοι κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων εισέβαλαν στην πόλη. Ακολούθησαν μαζικές σφαγές και αιχμαλωσίες αμάχων. Η πόλη έπεσε στα χέρια των Τούρκων στις 16 Αυγούστου του 1715 και αυτό ήταν και το οριστικό πλέον τέλος της Βενετικής παρουσίας στην ευρύτερη περιοχή, μιας παρουσίας που σημάδεψε τη ζωή, τον πολιτισμό αλλά και την πορεία του τόπου⁵⁹.

Η τριακονταετής περίοδος της Β' Ενετοκρατίας (1685-1715) δεν μπόρεσε τελικά να ανακόψει την φθίνουσα πορεία των δύο καστροπολιτειών. Μετά την κατάκτηση και της Μεθώνης, πολλοί Τούρκοι επανήλθαν στις εστίες τους, παίρνοντας πίσω τις

⁵⁴ Βακαλόπουλος, 1975: 209.

⁵⁵ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 173-174.

⁵⁶ Βακαλόπουλος, 1975: 207.

⁵⁷ Βακαλόπουλος, 1975: 209.

⁵⁸ Παπαθανασόπουλος – Παπαθανασόπουλος, 2000: 115.

⁵⁹ Χασιώτης, 1975: 42-43.

περιουσίες τους και σταδιακά οι πιο εύφορες εκτάσεις συγκεντρώθηκαν στα χέρια τους⁶⁰. Οι Τούρκοι αποτελούσαν βέβαια τη μειοψηφία του πληθυσμού και κατοικούσαν κυρίως στο εσωτερικό των πόλεων για λόγους ασφάλειας. Όμως ο πληθυσμός της Μεσσηνίας γενικότερα εξακολουθούσε να φθίνει από τη μετανάστευση, τις επιδημίες πανώλης αλλά και την επανάσταση του 1770, που ακολούθησε λίγο αργότερα. Ενδεικτικά, μόνο στην περιοχή της Κορώνης από την επιδημία πανώλης του 1717-1719 πέθαναν 2000 άτομα⁶¹.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι στα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης, όπως και γενικότερα στα λιμάνια της εποχής, συχνά, σε όλο το διάστημα από το 1200 έως το 1829, ενέσκηπταν επιδημίες, με σοβαρότατες δημογραφικές επιπτώσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στα μέσα του 14^{ου} αι. ο πληθυσμός της Μεθώνης αποδεκατίστηκε από λοιμό και χρειάστηκε να εποίκιστεί με αποίκους από τη μητρόπολη⁶². Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι τις τελευταίες δεκαετίες της Α΄ Τουρκοκρατίας, και πιο συγκεκριμένα από το 1680 και εξής, όπως φαίνεται από τις πρώτες βενετικές απογραφές, οι περιοχές Μεθώνης και Ναβαρίνου ήταν από τις πιο αραιοκατοικημένες της Πελοποννήσου, καθώς αντιστοιχούσαν 5 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο⁶³.

1.5. Η Β΄ Τουρκοκρατία (1715 – 1829) και τα Ορλωφικά

Κατά τη δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας, η παρακμή των δύο πολιτειών ολοκληρώθηκε, καθώς ο πληθυσμός είχε μειωθεί σημαντικά και οι οχυρώσεις βρίσκονταν σε κακή κατάσταση. Το λιμάνι της Μεθώνης είχε επιχωθεί και σε τίποτα δεν θύμιζε την παλιά του αίγλη. Το σημαντικότερο εμπόριο κατά την περίοδο αυτή ήταν το εμπόριο των σκλάβων⁶⁴.

Η Κορώνη εξακολουθούσε να αποτελεί μεγάλο λιμάνι για το εξαγωγικό εμπόριο της εποχής και ως το 1809 ήταν έδρα του γενικού προξενείου της Γαλλίας και γαλλικών εμπορικών οίκων, καθώς και προξενίων και εμπορών άλλων χωρών. Επίσης υποπρόξενοι και έμποροι διαφόρων χωρών είχαν εγκατασταθεί στη Μεθώνη και άλλες πόλεις της Μεσσηνίας. Όμως, η επανάσταση του 1770, τα γνωστά Ορλωφικά,

⁶⁰ Νικολάου, 2007: 200.

⁶¹ Νικολάου, 2007: 202.

⁶² Miller, 1997: 362.

⁶³ Παναγιωτόπουλος, 1975: 155.

⁶⁴ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 173-174.

που υποκινήθηκαν από τη Ρωσία, για την εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων, είχε οδυνηρές συνέπειες για όλη την Πελοπόννησο και ιδίως για τη Μεσσηνία⁶⁵.

- **Τα «Ορλωφικά»**

Ειδικά η Κορώνη έγινε θέατρο επιχειρήσεων κατά την επανάσταση του 1770 και υπέστη τις ολέθριες συνέπειες των γεγονότων εκείνων. Στις 1/12 Μαρτίου του 1770 ο Θεόδωρος Ορλώφ, με τη σύμπραξη των Μανιατών του Ιωάννη Μαυρομιχάλη, άρχισε την πολιορκία της Κορώνης από ξηρά και από θάλασσα, θεωρώντας την κατάληψή της σχετικά εύκολη⁶⁶. Τελικά όμως κινήθηκε προς το Ναβαρίνο, το οποίο και κατέλαβε στις 10/21 Απριλίου του 1770. Μετά δε την άφιξη στην περιοχή του Αλεξίου Ορλώφ, οι ρωσικές δυνάμεις εγκατέλειψαν την Κορώνη την 15^η/26^η Απριλίου 1770, χωρίς παρενοχλήσεις από τους Τούρκους, αλλά και χωρίς να μεριμνήσουν ουσιαστικά για τη σωτηρία των κατοίκων. Ένα μέρος τους επιβιβάστηκε στα ρωσικά πλοία και κάποιοι επιβιβάστηκαν σε ζακυνθινά πλοία που διέρχονταν τυχαία από την περιοχή, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αντιμετώπισε την εκδικητική μανία των Τούρκων. Η πόλη και τα περιχώρα της πυρπολήθηκαν για άλλη μια φορά⁶⁷.

Εν συνεχεία, οι αδελφοί Ορλώφ για να διασφαλίσουν τη θέση τους στο Ναβαρίνο στράφηκαν προς τη Μεθώνη, η πολιορκία της οποίας ξεκίνησε στις 29 Απριλίου/10 Μαΐου του 1770, αλλά έληξε άδοξα στις 17/28 Μαΐου, όταν τουρκικές δυνάμεις πεζικού κατέφθασαν στην περιοχή. Έτσι η Μεθώνη λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε για πολλοστή φορά. Η ήττα της έδωσε και το οριστικό τέλος στην εξέγερση του 1770⁶⁸.

Μετά την αποχώρηση των ρωσικών δυνάμεων, οι τουρκαλβανικές ορδές έσπειραν τον πανικό και τον όλεθρο στον χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής. Η γεωργία και το εμπόριο υπέστησαν τεράστιες ζημιές και ως το 1779 συνεχίζονταν οι αγριότητες των Τουρκαλβανών. Παράλληλα, σε όλη τη μεσσηνιακή ύπαιθρο, φούντωσε η ληστεία και η τρομοκρατία⁶⁹.

Όταν ξέσπασε η επανάσταση του 1821, οι Τούρκοι της περιοχής κατέφυγαν στη Μεθώνη και στην Κορώνη για να προστατευθούν. Στην Κορώνη μάλιστα πήραν ως

⁶⁵ Νικολάου, 2007: 204.

⁶⁶ Παπαδόπουλος, 1975: 69.

⁶⁷ Παπαδόπουλος, 1975: 74.

⁶⁸ Παπαδόπουλος, 1975: 74-75.

⁶⁹ Νικολάου, 2007: 205.

όμηρο και τον επίσκοπο Γρηγόριο, τον οποίο σκότωσαν⁷⁰. Τελικά, οι Έλληνες δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν τα δύο οχυρά λιμάνια και στις 12 Φεβρουαρίου του 1825 ο Ιμπραήμ πασάς με τα τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα αποβιβάζεται στη Μεθώνη, για να καταπνίξει την επανάσταση⁷¹. Ο Ιμπραήμ κρατά τις δύο πόλεις ως στρατηγικά του κέντρα έως το 1828, όταν μετά την καταστροφή του στόλου του στο Ναβαρίνο (20 Οκτωβρίου 1827) αναγκάζεται να τις παραδώσει στον Γάλλο στρατηγό Μαιζών, ο οποίος αποβιβάζεται στο Πεταλίδι στις 15/27 Αυγούστου του 1828⁷².

Μετά την απελευθέρωση από τον Μαιζών ακολούθησε μια περίοδος οικονομικής και κοινωνικής ανάκαμψης, κατά την οποία ερήμωσαν σταδιακά οι πόλεις στο εσωτερικό των κάστρων και αναπτύχθηκαν οι οικισμοί οι οποίοι ήδη υπήρχαν εκτός των τειχών⁷³. Ειδικά στην Κορώνη αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η κεραμοπλαστική⁷⁴.

Και οι δύο πόλεις αποτέλεσαν τον 19^ο αι. αξιόλογα κέντρα εμπορίου και βιοτεχνίας για την ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας, συνεχίζοντας την οικονομική και εμπορική τους δραστηριότητα, αν και παρουσίαζαν εμφανή παρακμή σε σχέση με την περίοδο της Ενετοκρατίας. Στις περιγραφές των ξένων περιηγητών εκείνης της εποχής είναι πλέον ευδιάκριτη η οικονομική κάμψη. Τα μεγάλα βενετσιάνικα κάστρα εξακολουθούσαν βέβαια να δεσπόζουν επιβλητικά στην περιοχή, αλλά λιγοστά πια σημάδια θύμιζαν τα μεγάλα ενετικά ναυτικά και εμπορικά κέντρα των προηγούμενων αιώνων⁷⁵.

2. Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ, Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Στην Ελλάδα για πρώτη φορά θεσπίστηκε κρατική υπηρεσία για τη συντήρηση και αναστήλωση των αρχαιολογικών μνημείων το 1910, με τον νόμο 3721, Φ.Ε.Κ. 178, 24-05-1910. Με τον νόμο αυτό ιδρύθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως «Αρχιτεκτονικόν Γραφείον Σχολικών

⁷⁰ Νικολάου, 2007: 209-210.

⁷¹ Νικολάου, 2007: 210.

⁷² Νικολάου, 2007: 214-216.

⁷³ Κυριακόπουλος, 2007: 256.

⁷⁴ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 158.

⁷⁵ Belle, *Ταξίδι στην Ελλάδα (1861-1874)*, Μέρος Δ': 97-99.

Κτηρίων και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων και Αρχαιολογικών Μουσείων». Εν συνεχεία, το 1920, με τον νόμο 2447, Φ.Ε.Κ. 169/29-07-1920, ιδρύεται «Γραφείον Αναστυλώσεως και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων»⁷⁶. Με σχετικό νόμο του 1923 «περί σχεδίων πόλεων και κωμών» επιδιώκεται, παράλληλα με την εξασφάλιση της αισθητικής των οικισμών, και η προστασία των αρχαίων και νεωτέρων μνημείων και εν γένει της αρχαιολογικής κληρονομιάς μας⁷⁷. Ωστόσο, από το 1923 έως το 1975, η προστασία χώρων με αρχαιολογικό ή ευρύτερο πολιτιστικό ενδιαφέρον ήταν ως επί το πλείστον επιλεκτική και αποσπασματική, ενώ παράλληλα δεν είχαμε καταφέρει να εναρμονίσουμε την αρχαιολογική και την πολεοδομική νομοθεσία της χώρας μας αναμεταξύ τους. Το άρθρο 24 του συντάγματος του 1975 αναγνωρίζει για πρώτη φορά την συμπληρωματικότητα μεταξύ πολιτιστικής κληρονομιάς και χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, ορίζοντας ότι ο τελευταίος οφείλει να μεριμνά ιδιαίτερα για την προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και να αποκλείει ενέργειες που επιφέρουν μη αναστρέψιμες βλάβες ή υποβαθμίζουν τα στοιχεία της⁷⁸.

Το 1977, με το Π.Δ. 941 / Φ.Ε.Κ. 320, Α', 17-10-1977, ιδρύθηκαν οι τρεις διευθύνσεις, οι οποίες συγκροτούν έως σήμερα την «Υπηρεσία Αναστήλωσης» του Υπουργείου Πολιτισμού. Αυτές είναι η «Γενική Διεύθυνση Αναστήλωσης Μνημείων και Τεχνικών Έργων», η «Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων» και η «Διεύθυνση Πολιτιστικών Κτηρίων και Αναστήλωσης Νεοτέρων Μνημείων». Στην «Υπηρεσία Αναστήλωσης» υπάγονται και η «Επιτροπή Συντηρήσεως των Μνημείων της Ακροπόλεως», καθώς και η «Επιτροπή Συντηρήσεως του Ναού του Επικουρίου Απόλλωνος», οι οποίες είχαν ήδη ιδρυθεί από το 1975, ως ομάδες εργασίας. Επίσης το 1975 συστήθηκε και το «Γραφείο Συντήρησης της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου». Τέλος, από το ακαδημαϊκό έτος 1985-1986 λειτουργεί το τμήμα «Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης» του Τ.Ε.Ι. Αθηνών, το οποίο αποτελεί τη μοναδική Δημόσια Σχολή Επαγγελματιών Συντήρησης στη χώρα μας⁷⁹.

Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, στην παρ. 1 του άρθρου 24 του συντάγματος του 1975 προστίθεται και η αρχή της «αιεφορίας», σύμφωνα με την οποία προτάσσεται ιδιαίτερα η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία

⁷⁶ Κόκκινος, 2004: 224.

⁷⁷ Βλ. αναλυτικά Καραδήμου-Γερολύμπου, 1989: 55-60.

⁷⁸ Γιαννακούρου, 2004: 181-182.

⁷⁹ Κόκκινος, 2004: 224-225.

εντάσσεται στον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό ως αναπόσπαστο μέρος του, λαμβάνοντας υπόψη και τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών. Γενικότερα, από το 1976 έως τις ημέρες μας, λαμβάνεται ιδιαίτερη νομοθετική μέριμνα για την ενσωμάτωση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος στον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον Νόμο 360/1976 «Περί χωροταξίας και Περιβάλλοντος», καθώς και τον Νόμο 2742/1999, ο οποίος κάνει ειδική μνεία στην πολιτιστική κληρονομιά ως παράγοντα ευημερίας, ανάπτυξης και προβολής της χώρας στο εξωτερικό και αναφέρεται σε σχέδια ολοκληρωμένων αστικών παρεμβάσεων, με στόχο την ανάδειξη και διατήρηση της αστικής πολιτιστικής κληρονομιάς⁸⁰.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να κάνουμε στον Νόμο 3028/2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», ο οποίος μεταξύ άλλων, στην έννοια της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς συμπεριλαμβάνει και την ανάδειξη και ένταξή της στη σύγχρονη κοινωνική ζωή, καθώς και την ένταξή της στον χωροταξικό, αναπτυξιακό, περιβαλλοντικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, ενσωματώνοντας την αρχή της ολοκληρωμένης προστασίας των μνημείων. Ο νόμος αυτός τονίζει με έμφαση την κοινωνική διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς, της οποίας η διατήρηση δεν εκλαμβάνεται πλέον ως αυτοσκοπός.⁸¹

Μπορούμε να πούμε ότι η έννοια της ανάδειξης, της διαχείρισης και προβολής των αρχαιολογικών μνημείων, συμπεριλαμβανομένων και των κάστρων, με την έννοια της θετικής παρέμβασης σε αυτά, αναπτύχθηκε στη χώρα μας μετά τη μεταπολίτευση (1974) και αρχικά αντιμετωπίστηκε με μεγάλη επιφυλακτικότητα και σκεπτικισμό από τους αρχαιολόγους, καθώς έως τότε όλη αυτή η διαδικασία είχε ταυτιστεί σχεδόν αποκλειστικά με την οικονομική διαχείριση και εκμετάλλευση κάθε είδους πολιτιστικού αγαθού. Προοδευτικά όμως έγινε αισθητό ότι η ανάδειξη, η διαχείριση και η προβολή των ιστορικών μνημείων σε καμία περίπτωση δεν έχουν μόνο οικονομικό περιεχόμενο, αλλά συμπεριλαμβάνουν την όλη συστηματική συμπεριφορά μας απέναντι στα μνημεία, δηλαδή το ενδιαφέρον μας γι' αυτά, την αναζήτηση και καταγραφή τους, την έρευνα για την κατανόηση και την ερμηνεία τους, την αξιολόγηση και τον προσδιορισμό της χρήσης τους, την προστασία και την αποκατάστασή τους, τη διάδοση του πολιτιστικού τους περιεχομένου στο ευρύ κοινό,

⁸⁰ Γιαννακούρου, 2004: 182-184.

⁸¹ Βουδούρη, 2004: 32-33.

τον τρόπο και τον βαθμό χρησιμοποίησής τους σε σύγχρονες δραστηριότητες και τέλος την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας και των φορέων εξουσίας γι' αυτά⁸².

Ειδικότερα για τα κάστρα, πλήθος των οποίων είναι διάσπαρτο σε διάφορα σημεία της πατρίδας μας, είναι αυτονόητο ότι οι όποιες παρεμβάσεις οφείλουν να στοχεύουν στην κατοχύρωση της ασφαλούς επισκεψιμότητάς τους από το ευρύ κοινό και στην ανάδειξη του ιστορικού και πολιτιστικού τους περιεχομένου. Χρειάζεται λοιπόν να διατηρούνται σε χώρο ελεύθερο, ορατό και προσιτό. Προς την κατεύθυνση αυτή είναι αναγκαία τα έργα συντήρησης, αναστήλωσης, όπου αυτή επιτρέπεται ή επιβάλλεται, προστασίας από τη φθορά του χρόνου, διαμόρφωσης του ευρύτερου χώρου, ώστε να είναι αναγνώσιμος από τον επισκέπτη, καταπολέμησης της βλαπτικής βλάστησης με ήπια μέσα, διαμόρφωσης διαδρόμων επίσκεψης και χώρων εξυπηρέτησης του κοινού, δηλαδή κέντρων ή σταθμών πληροφόρησης, χώρων υγιεινής, χώρων στάθμευσης αυτοκινήτων κ.λπ.. Ακόμη πρέπει να λαμβάνεται μέριμνα και για την πρόσληψη του αναγκαίου προσωπικού φύλαξης, καθώς και συντήρησης των υποδομών, ώστε να διατηρούνται σε καλή λειτουργική κατάσταση⁸³. Τις τελευταίες δεκαετίες τα κάστρα εντάσσονται σταδιακά στη σύγχρονη κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική πραγματικότητα με ήπιες παρεμβάσεις αξιοποίησής τους. Έτσι πολλά γίνονται χώροι πολιτιστικών εκδηλώσεων, θεατρικών παραστάσεων ή έκθεσης έργων τέχνης και με τον τρόπο αυτό εξελίσσονται σε ζωντανό τμήμα του σύγχρονου πολιτιστικού και κοινωνικού γίγνεσθαι.

Οι νέες τάσεις στη διαχείριση των μνημείων εκφράστηκαν με τις διεπιστημονικές επιτροπές συντήρησης μνημείων, τις οποίες συγκρότησε το Υπουργείο Πολιτισμού, με πρώτη την προαναφερθείσα «Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως» (1975). Ακολούθησε το «Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων» από το Υπουργείο Πολιτισμού (1992). Επίσης σημαντικό έργο επιτελούν η «Αρχαιολογική Εταιρεία», ξένες αρχαιολογικές σχολές, όπως το «Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο» και η «Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών», αλλά και τα ελληνικά πανεπιστήμια⁸⁴.

Τέλος, το ΥΠ.ΠΟ., μέσω της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς μεριμνά για τη διατήρηση, την προστασία, την ανάδειξη, την

⁸² Λαμπρινουδάκης, 2008: 149.

⁸³ Λαμπρινουδάκης, 2008: 156-157.

⁸⁴ Λαμπρινουδάκης, 2008: 159-161.

οργάνωση, τη διαμόρφωση και διαχείριση των αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και ιστορικών τόπων⁸⁵.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Οι κύριοι όροι που χρησιμοποιούνται σε σχέση με την προστασία των μνημείων γενικότερα είναι οι όροι «αναστήλωση», «συντήρηση». Ο όρος «αναστήλωση» πρωτοεμφανίστηκε ως «αναστύλωση» με την έννοια της απλής στήριξης με στύλους (κολόνες) ενός μνημείου και εν συνεχεία αντικαταστάθηκε από την κατά κάποιο τρόπο συνώνυμή της «αναστήλωση». Κυρίως απαντά στις μεσογειακές χώρες και δηλώνει την όσο το δυνατόν χωρίς χρήση οποιουδήποτε άλλου συνδετικού υλικού «επανασυναρμολόγηση» των συστατικών μερών μιας κατασκευής που έχει χάσει την αρχική της μορφή, την επανατοποθέτηση των στοιχείων ενός κτηρίου που έχουν καταπέσει, την ανασύνθεση ενός μνημείου από τα αυθεντικά τμήματά του. Κυρίως χρησιμοποιείται για μνημεία της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα και βρίσκει ευρεία εφαρμογή σε περιπτώσεις κάστρων που χρήζουν συντηρήσεως. Το βασικό χαρακτηριστικό σε οποιαδήποτε εργασία αναστήλωσης και γενικότερα συντήρησης είναι ότι θα πρέπει να είναι αναστρέψιμη, ώστε το μνημείο να είναι σε θέση να επιστρέψει στην κατάσταση στην οποία βρισκόταν πριν από τις εργασίες. Όταν κατά τις εργασίες χρησιμοποιούνται και άλλα υλικά, πέρα από τα αυθεντικά υλικά, μιλάμε για «ανακατασκευή» [reconstruction]. Τέλος, συχνά η «αναστήλωση» αναφέρεται και ως «αποκατάσταση» [restoration], αλλά ο όρος αυτός είναι γενικότερος και δηλώνει την επαναφορά ενός μνημείου σε μια κατάσταση σταθερής δομής, μια συνολική διαδικασία επέμβασης, η οποία μεταβάλλει την αρχική μορφή του μνημείου και συνεπώς δεν θα πρέπει να συγχέεται με την αναστήλωση⁸⁶.

Ο όρος «συντήρηση» [conservation] περιλαμβάνει το σύνολο των ενεργειών, οι οποίες αποβλέπουν αφενός στην άρση των επιπτώσεων που προκαλούνται από τα διάφορα είδη φθοράς και αφετέρου στην εξασφάλιση της όσο το δυνατόν καλύτερης συμπεριφοράς των υλικών των μνημείων σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Στόχος δηλαδή της συντήρησης είναι να παρεμποδίσει τη φθορά των μνημείων ή να επιβραδύνει τους ρυθμούς της⁸⁷. Βασικοί παράγοντες της όλης διαδικασίας είναι ο προσδιορισμός της φύσης του υλικού του μνημείου και ο εντοπισμός του είδους της

⁸⁵ Μπιτσάνη, 2004: 149.

⁸⁶ Κόκκινος, 2004: 225-226.

⁸⁷ Μπιτσάνη, 2004: 69-70.

φθοράς. Διακρίνεται σε «δομική συντήρηση», η οποία αφορά το μνημείο ως συνολική κατασκευή, και σε «συντήρηση της επιφάνειας», η οποία αφορά συγκεκριμένα σημεία του μνημείου στην εξωτερική επιφάνειά του ή στα τοιχώματα⁸⁸. Σε αντιδιαστολή προς τη «συντήρηση», όταν μιλάμε για «διατήρηση» της πολιτιστικής κληρονομιάς αναφερόμαστε σε μνημεία που έχουν διανύσει μια περίοδο ανασχηματισμού και αναπροσαρμογής, διατηρώντας τον ιδιόμορφο χαρακτήρα τους και με άμεση συμμετοχή στην καθημερινή ζωή. Στην περίπτωση αυτή οι ιδιαιτερότητες του μνημείου ενσωματώνονται οργανικά στο σύγχρονο περιβάλλον⁸⁹. Γενικότερα στις ημέρες μας, επικρατεί η «στρατηγική της ολοκληρωμένης παρέμβασης» σε χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία, πέρα από την αναστήλωση και τη συντήρηση των μνημείων, αποβλέπει και στην ευρύτερη ανάδειξη και προβολή τους, καθώς και στη σύνδεσή τους με την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα⁹⁰.

3. Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΗΘΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Σχετικά με το θέμα της ανάδειξης των αρχαιολογικών μνημείων γενικά αλλά και των κάστρων ειδικότερα, αναπτύσσεται ένας ευρύς προβληματισμός, όσον αφορά το είδος και την έκταση των ενδεδειγμένων σε κάθε περίπτωση επεμβάσεων. Υπάρχουν διάφορες απόψεις για το κατά πόσο και πώς μπορούμε να επέμβουμε σε ένα αρχαιολογικό μνημείο, ώστε αφενός να μην αλλοιώσουμε την αυθεντικότητά του και αφετέρου να το καταστήσουμε προσιτό, επισκέψιμο και κατανοητό στο ευρύ κοινό. Βέβαια, γενικά αποδεκτό είναι ότι χρειάζεται σεβασμός στην αρχική υπόσταση και τα αυθεντικά στοιχεία του μνημείου, σεβασμός στις μεταγενέστερες φάσεις δια των οποίων έφθασε έως εμάς, περιορισμός στις απολύτως απαραίτητες επεμβάσεις, αρμονική ένταξη των προσθηκών στο σύνολο, σαφής διαφοροποίηση ή δήλωση των προσθηκών με διακριτικά στοιχεία. Οι αρχές αυτές σκιαγραφούν ένα γενικό πλαίσιο προσέγγισης των αρχαιολογικών μνημείων, αλλά δεν μπορούν να καλύψουν απόλυτα

⁸⁸ Κόκκινος, 2004: 226-227.

⁸⁹ Μπιτσάνη, 2004: 70-71.

⁹⁰ Μπιτσάνη, 2004: 195-197.

όλα τα επιμέρους ζητήματα, που προκύπτουν σε κάθε περίπτωση μεμονωμένα. Έτσι, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι αυτοί οι γενικοί διεθνείς κανόνες πρέπει να εξειδικευθούν και να αναδιατυπωθούν ειδικότερα για τα μνημεία του ελλαδικού χώρου, τα οποία στην πλειονότητά τους σώζονται αποσπασματικά και με έντονα γερασμένο υλικό. Άλλοι πάλι θεωρούν ότι οι κανόνες πρέπει να παραμείνουν γενικοί και να προσαρμόζονται κατά περίπτωση, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες εκάστου μνημείου⁹¹.

3.1. Ηθικοί προβληματισμοί

Το καίριο ερώτημα που τίθεται είναι αν πρέπει να εμμείνουμε στη συντήρηση του αυθεντικού, έστω και αν αυτό δεν είναι επαρκώς αναγνώσιμο από το ευρύ κοινό, ή να προβούμε σε συμπληρωματικές αποκαταστάσεις, ώστε το μνημείο να καταστεί πιο προσιτό και κατανοητό στον επισκέπτη. Με άλλα λόγια, πρέπει να αρκούμαστε μόνο στη συντήρηση ενός μνημείου στην κατάσταση στην οποία το παραλάβαμε, λόγω της φθοράς του χρόνου ή και λόγω της ένδειας ή της άγνοιας των παλαιότερων εποχών, με ενδεχόμενο κίνδυνο συνέχειας της φθοράς του, ή οφείλουμε, εφόσον η επιστημονική έρευνα μάς παρέχει πλέον τα μέσα, να το ανασυντάσσουμε στο βαθμό που μας το επιτρέπουν τα αποδομημένα μέλη του και να προσθέτουμε κάποια στοιχεία που κρίνονται αναγκαία, ώστε αυτό να προστατευτεί πληρέστερα και να καταστεί αναγνώσιμο σε μια κοινωνία που επιθυμεί να το προσεγγίσει και να το κατανοήσει; Πλέον διαφαίνεται ότι η επικρατούσα στις ημέρες μας αντίληψη είναι η δεύτερη, αρκεί οποιαδήποτε μικρή ή μεγάλη επέμβαση να είναι επιστημονικά τεκμηριωμένη και ενταγμένη σε μια γενικότερη αντίληψη σεβασμού της πολιτιστικής και κοινωνικής αξίας του μνημείου, ως φορέα πολιτισμού και παιδείας. Αυτονόητο είναι βέβαια ότι οι επεμβάσεις πρέπει να είναι οι λιγότερες αναγκαίες, να είναι αναστρέψιμες και όσο γίνεται πιο ήπιες και να σημαίνονται κατάλληλα στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης και σχεδιασμένης παρέμβασης⁹².

Ωστόσο, προχωρώντας ακόμη περισσότερο και στο πλαίσιο των σύγχρονων αντιλήψεων και αναγκών, τίθεται επιτακτικά το ερώτημα μέχρι ποιο σημείο μπορούμε να παρέμβουμε, στην προσπάθειά μας να διατηρήσουμε τη λειτουργική και γνήσια συνέχεια του μνημείου και την κοινωνική του διάσταση⁹³. Με ποιους τρόπους

⁹¹ Λαμπρινουδάκης, 2008: 161-162.

⁹² Λαμπρινουδάκης, 2008: 162-163.- Μπιτσάνη, 2004: 195-197.

⁹³ Βουδούρη, 2004: 32.

ενδείκνυται να γίνει αυτό, με ποια μέσα, με ποιους στόχους και σε ποιον βαθμό, ώστε αφενός να διατηρήσουμε τη λειτουργική συνέχεια της γνήσιας σχέσης του μνημείου με την κοινωνία που το περιβάλλει και αφετέρου να μη θίξουμε την ιστορική και πολιτιστική του αυθεντικότητα;

Έχουμε ως κοινωνία την παιδεία και την ωριμότητα να διακρίνουμε τις λεπτές διαχωριστικές γραμμές που χωρίζουν την ανάδειξη και την αξιοποίηση, μέσα στο πλαίσιο πάντοτε της λειτουργικής συνέχειας της γνήσιας χρήσης του μνημείου, από την αυθαίρετη εκμετάλλευση και την πολιτιστική του διαστρέβλωση και αφαιμάξη; Είμαστε σε θέση, ύστερα και από τα λάθη του παρελθόντος, να αποφύγουμε υπερβολές και ακρότητες, που, στο όνομα μιας δήθεν ανάπτυξης και τουριστικής «αξιοποίησης» και προβολής, αλλοιώνουν την ιστορική φυσιογνωμία των μνημείων και εν τέλει παραχαράσσουν την ιστορική αλήθεια αλλά και τη συλλογική μνήμη της κοινωνίας, διαμορφώνοντας στρεβλές εντυπώσεις;

Μπορούμε να αποφύγουμε αδιέξοδες συγκρούσεις μεταξύ τοπικών κοινοτήτων, επίσημης πολιτείας αλλά και του επιστημονικού κόσμου της συντήρησης, οι οποίες στο παρελθόν είχαν οδυνηρά αποτελέσματα κυρίως για τα ίδια τα μνημεία, είτε καταδικάζοντάς τα στη λήθη και την αδράνεια, είτε αλλοιώνοντάς τα και διαστρέφοντας το πολιτιστικό και ιστορικό τους νόημα; Μπορούμε να διαμορφώσουμε ένα κοινό πλαίσιο αρχών ευρύτερης αποδοχής από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, ώστε να επιτύχουμε τελικά μια ουσιαστική συνεργασία όλων των ενδιαφερομένων ομάδων;

Αξίζει εδώ να επισημανθεί ότι και στις ημέρες μας δεν έχει εξαλειφθεί η αντίληψη που θεωρεί την εθνική αρχαιολογική υπηρεσία, τον επίσημο δηλαδή κρατικό και επιστημονικό φορέα που ασχολείται με την προστασία των αρχαιοτήτων και των μνημείων, ως τροχοπέδη σε κάθε απόπειρα ανάδειξης, προβολής ή ένταξής τους στη σύγχρονη κοινωνική, οικονομική ή πολιτιστική δραστηριότητα. Γι' αυτή την αντίληψη άραγε ευθύνεται αποκλειστικά η αρχαιολογική υπηρεσία, η οποία ενδεχομένως για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν εγκλωβισμένη αποκλειστικά στην προσπάθεια διάσωσης των μνημείων από άπληστες διαθέσεις «επενδύσεων», ή ευθύνεται εξίσου και η άγνοια της ευρύτερης κοινωνίας, καθώς και η τάση για αδιάκριτη εκποίηση κάθε παρακαταθήκης στον βωμό του προσωρινού κέρδους και της τουριστικής «αξιοποίησης», νοοτροπία που πρυτάνευσε βεβαίως και στην ελληνική μεταπολεμική κοινωνία, ιδίως κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, με την ταχύτατη ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας στην Ελλάδα;

Έχουμε ευθύνη απέναντι στις μελλοντικές γενιές να διασώσουμε και να κληροδοτήσουμε σε αυτές τα άυλα και υλικά στοιχεία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς⁹⁴; Δεν έχουν οι μεταγενέστεροί μας το δικαίωμα να γνωρίζουν το παρελθόν και τις ρίζες τους ανόθευτα, με γνησιότητα και πληρότητα; Δεν συνιστά καταπάτηση των δικαιωμάτων τους στη γνώση της ιστορικής αλήθειας η παραχάραξη και η αλλοίωση της ιστορικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας των μνημείων, είτε αυτή γίνεται σκοπίμως είτε ασυναίσθητα, στο πλαίσιο των δικών μας επεμβάσεων ή αμελειών, ανεξάρτητα από τους στόχους μας; Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυθαίρετης παρέμβασης αποτελεί η περίπτωση της στοάς του Αττάλου⁹⁵ στην Αθήνα, όπου ένα σύγχρονο, αρχαιοπρεπές βέβαιο, κτήριο παρεμβάλλεται στην ουσία σε έναν σημαντικότερο αρχαιολογικό χώρο, παραβλέποντας κάθε έννοια δεοντολογίας των αναστηλώσεων. Η χρήση του βέβαια είναι συμβατή με το πνεύμα του χώρου, άσχετη όμως με την αυθεντική του χρήση στην αρχαιότητα. Επιπλέον πρόκειται για ένα κτήριο νεωτερικό, με προσποιητή αίγλη αρχαιότητας, το οποίο παραπλανά τον επισκέπτη, καθώς λίγοι γνωρίζουν ότι το κτήριο είναι νεότερο και βεβαίως το συγχέουν με τα μνημειακά κατάλοιπα που το περιστοιχίζουν. Σε λίγες δεκαετίες πολύ λίγοι πλέον θα διακρίνουν τι είναι αυθεντικό και τι αποτελεί φαλκίδευση. Έχουμε λοιπόν εδώ ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχυσης και διαστρέβλωσης της ιστορικής και αρχαιολογικής αλήθειας.

Συνακόλουθα, η ανάδειξη των μνημείων συνδέεται στενά και με τις έννοιες της ατομικής συνείδησης, της συλλογικής μνήμης, της εθνικής συνείδησης, του αυτοπροσδιορισμού και της εθνικής ταυτότητας⁹⁶. Αλλοιώνοντας τον χαρακτήρα των μνημείων με αυθαίρετες παρεμβάσεις, αλλοιώνουμε τη συλλογική μνήμη, παραχαράσσουμε ή και διαγράφουμε κομμάτια της ιστορίας που σταδιακά καταδικάζονται στη λήθη, ενώ παράλληλα προκαλούμε σύγχυση. Το στοιχείο αυτό δεν συνιστά σημαντικότερο ηθικό ζήτημα;

Τέλος, η ανάδειξη, η διαχείριση και η προβολή των αρχαιολογικών μνημείων και των κάστρων ειδικότερα δεν εντάσσεται στη γενικότερη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του; Το ιστορικό-πολιτιστικό περιβάλλον δεν εντάσσεται στην ευρύτερη έννοια του περιβάλλοντος και συνακόλουθα δεν χρήζει και αυτό προστασίας και

⁹⁴ Παιονίδης, 1988: 281.

⁹⁵ Παπαγεωργίου-Βενετός, 2005: 299-300.

⁹⁶ Βουτσάκης, 2004: 170-171.- Αντωνίου, 2004:563-565.- Βουδούρη, 2004: 25.

λελογισμένης διαχείρισης⁹⁷; Αξίζει εδώ να τονίσουμε πως το ιστορικό περιβάλλον, τα μνημεία μας δηλαδή, καθώς διαμορφώθηκαν σε περιόδους πιο ήπιας επιστημονικής και τεχνολογικής εξέλιξης, βρίσκονται σε στενή και αλληλένδετη σχέση με το άμεσο φυσικό τους περιβάλλον, χρησιμοποιώντας υλικά μέσα που προέρχονται κυρίως από αυτό και αξιοποιώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ιδιομορφίες του. Έτσι έχουν εξελιχθεί σταδιακά σε αναπόσπαστο κομμάτι και του φυσικού περιβάλλοντος, με το οποίο συνδέονται άρρηκτα και αρμονικά. Γι' αυτό άλλωστε επιβάλλεται, κατά τις επεμβάσεις ανάδειξης και διαμόρφωσης σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία, σεβασμός και στην αυτόχθονα χλωρίδα κατά τη δεινδροφύτευση, καθώς η χλωρίδα αυτή συνδέεται «δια μιας μυχίας αρμονίας προς την γην, η οποία την εγέννησεν»⁹⁸. Η προστασία λοιπόν και η ανάδειξη του ιστορικού περιβάλλοντος και των μνημείων μας συνδέονται άρρηκτα και με την αντίληψή μας για το περιβάλλον γενικότερα, είτε αυτό είναι πολιτιστικό-ιστορικό είτε φυσικό.

Και εν κατακλείδι, αυτή η αντίληψη για το περιβάλλον, φυσικό και πολιτιστικό-ιστορικό, δεν είναι απότοκο της νοοτροπίας, των προτεραιοτήτων, του τρόπου σκέψης μας, των αρχών και των ιδανικών που ως άτομα και ως κοινωνία προτάσσουμε; Δεν συνδέεται στενά με την παιδεία μας, με την έννοια της ευρύτερης αγωγής, με τις αξίες που υπηρετούμε και καλλιεργούμε, με τις αντιλήψεις που καθορίζουν τις επιλογές μας και τις οποίες κληροδοτούμε στα παιδιά μας; Μια κοινωνία με πνεύμα κατεξοχήν τεχνοκρατικό, υλιστικό και χρησιμοθηρικό, όπως η σημερινή, αναπόφευκτα θέτει σε δεύτερη μοίρα την προστασία του περιβάλλοντος με κάθε έννοια του όρου και εν τέλει τα κρίνει όλα με γνώμονα το άμεσο πρακτικό ή οικονομικό όφελος. Έτσι σε πολλές περιπτώσεις η γνησιότητα ή η αυθεντικότητα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και των μνημείων μας θυσιάζονται στον βωμό του κέρδους. Κάτι τέτοιο, όμως, έχει μακροπρόθεσμα ολέθριες συνέπειες για την ίδια την ποιότητα του πολιτισμού μας και της ζωής μας γενικότερα και θέτει επίσης ηθικά ζητήματα μείζονος σημασίας.

3.2. Ηθικές προεκτάσεις

3.2.1. “Genious Locī” - Το πνεύμα του τόπου

Κάθε ιστορικός τόπος χαρακτηρίζεται από την ανεπανάληπτη ιδιομορφία του, την αποκλειστική δική του ακτινοβολία, αυτό δηλαδή που ονομάζουμε “Genious Locī”,

⁹⁷ Σιούτη, 2004: 81-82.

⁹⁸ Παπαγεωργίου-Βενετιάς, 2005: 292.

δηλαδή πνεύμα του τόπου. Η διατήρηση αυτού του πνεύματος, του χαρακτήρα του τοπίου που υποδέχεται και φέρει τα μνημεία, τελικά βαραίνει ακόμη περισσότερο από την προστασία των αρχαιολογικών ευρημάτων αυτών καθεαυτών⁹⁹. Αυτός οφείλει να είναι ο κεντρικός πυλώνας για τον σχεδιασμό οποιασδήποτε πολιτικής ανάδειξης ενός κάστρου ή ενός μνημείου γενικότερα. Και σε καμιά περίπτωση βέβαια το πνεύμα του τόπου δεν υπηρετείται ούτε από μια πολιτική εγκατάλειψης στη φθορά, στη λήθη και την παρακμή, αλλά ούτε και από μια πολιτική ανεξελέγκτων, αυθαιρέτων, αποσπασματικών και τυχοδιωκτικών παρεμβάσεων, με μόνο γνώμονα το άμεσο επιχειρηματικό, τουριστικό ή οικονομικό όφελος. Το πνεύμα του κάθε τόπου υπηρετείται σε πρώτο επίπεδο με την επιμελή φροντίδα για τη συντήρηση του οποιουδήποτε μνημείου σε επαρκή βαθμό και με τέτοιο τρόπο που το μνημείο να καθίσταται προσιτό, κατανοητό και αναγνώσιμο στον επισκέπτη, χωρίς να αλλοιώνεται η ιστορική του φυσιογνωμία. Από εκεί και πέρα η ανάδειξή του, η ένταξή του σε σύγχρονες χρήσεις, η ανάμειξή του στην κοινωνική, οικονομική ή και επιχειρηματική ζωή της τοπικής και ευρύτερης κοινωνίας μπορεί να γίνει με έναν τρόπο οργανωμένο, επιστημονικά τεκμηριωμένο, ολοκληρωμένο και ενταγμένο σε έναν ευρύτερο μακροπρόθεσμο σχεδιασμό. Στόχος αυτού του σχεδιασμού δεν μπορεί να είναι άλλος από τη σύμμετρη κοινωνική πρόοδο, αλλά και την ανάδειξη της ιστορικότητας του κάστρου ή οποιουδήποτε άλλου μνημείου. Για παράδειγμα, κάλλιστα ένα μεσαιωνικό, βυζαντινό ή βενετσιάνικο κάστρο θα μπορούσε να ενταχθεί στη σύγχρονη ζωή ως πνευματικό ή πολιτιστικό κέντρο, ως χώρος συνεδριάσεων, ως χώρος πνεύματος και πολιτισμού. Αυτό βεβαίως προϋποθέτει και την ευαισθητοποίηση και αφύπνιση των τοπικών κοινωνιών, καθώς και τη συνειδητοποίηση της σημασίας των αρχαιολογικών χώρων, όχι μόνο ως φορέων της ιστορικότητας και της συλλογικής μνήμης, αλλά και ως πολιτιστικού κεφαλαίου για την κοινότητα.

3.2.2. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και ευθύνη απέναντι στις μεταγενέστερες γενιές

Μέσα από τον πολιτισμό, το παρελθόν ενσωματώνεται στο παρόν και στις επικρατούσες αντιλήψεις. Η αντίληψη του παρελθόντος εξαρτάται σαφέστατα από τις πολιτιστικές διαθεσιμότητες του παρόντος. Από τα αναρίθμητα στοιχεία του

⁹⁹ Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2005: 294.

παρελθόντος ορισμένα βρίσκουν θέση στη μνήμη μας, ενώ άλλα όχι. Βεβαίως, το παρελθόν προβάλλεται στο παρόν και με τη μορφή κτηρίων, μηχανημάτων, έργων τέχνης και άλλων χειροπιαστών ή μη στοιχείων, που συναποτελούν την πολιτιστική μας κληρονομιά. Η επιλογή των στοιχείων εκείνων που θα αποτελέσουν το παρελθόν των επομένων γενεών δεν έχει να κάνει αποκλειστικά και μόνο με το παρελθόν αυτό καθαυτό, αλλά και με τη γνώση γι' αυτό. Με το πώς δηλαδή εμείς, οι πρωτογενείς καταγραφείς, το κατανοούμε και τελικά αποφασίζουμε τι θα διασώσουμε. Υπάρχει, λοιπόν, ένα πραγματικό και ένα ιστορικό παρελθόν, τα οποία δεν ταυτίζονται απόλυτα¹⁰⁰.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται ένα πολύ σημαντικό μερίδιο ευθύνης κάθε κοινωνίας και κάθε εποχής και ταυτόχρονα ένα σοβαρό ηθικό ζήτημα. Δικαιούμαστε να στερήσουμε από τις μελλοντικές γενιές κάποιες παραμέτρους ή κάποια στοιχεία που συναποτελούν αυτό που λέγεται πολιτιστική ταυτότητα, ρίζες, καταγωγή ή γενικότερα παρελθόν; Δεν έχουμε ευθύνη, χωρίς να καταφεύγουμε σε ακρότητες, να διατηρήσουμε τη γνησιότητα και την αυθεντικότητα της πολιτισμικής μας κληρονομιάς, υλικής και άυλης, ως παρακαταθήκη για τους μεταγενεστέρους;

Οι υποχρεώσεις μας προς τις μελλοντικές γενιές διαφέρουν από το γενικό καθήκον να εκτελούμε ενέργειες ηθικές αυτές καθαυτές, αλλά υπαγορεύουν να ενεργούμε έτσι ώστε να διαμορφώνουμε καταστάσεις επιθυμητές για την κοινωνία του μέλλοντος, καταστάσεις που θα συμβάλουν στην καλή ποιότητα ζωής αυτών που θα ακολουθήσουν. Η διαφύλαξη και κληροδότηση στους μεταγενεστέρους της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και των μνημείων μας σε αυτό ακριβώς αποβλέπει, όπως και η αποφυγή διαστρέβλωσης της ιστορικής πραγματικότητας, ώστε οι μεταγενέστεροι να διδαχθούν και από τη σοφία αλλά και από τα λάθη του παρελθόντος¹⁰¹.

Το ότι οι μελλοντικές γενιές δεν έχουν δικαιώματα τη στιγμή αυτή σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι δεν θα έχουν, όταν θα έρθουν στη ζωή. Επιπλέον, δεν χρειάζεται να γνωρίζουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός συνόλου, όταν πρόκειται να αναγνωρίσουμε σε αυτό δικαιώματα γενικά, όπως το δικαίωμα στην ασφάλεια, το δικαίωμα σε ένα καθαρό και υγιεινό περιβάλλον, το δικαίωμα στην ιστορική αλήθεια και μνήμη.¹⁰² Επομένως το ηθικό μας καθήκον απέναντι στους ανθρώπους που ακόμη

¹⁰⁰ Κόκκινος, 2004: 167-168.

¹⁰¹ Golding, 2001: 285.

¹⁰² Παιονίδης, 1988: 281.

δεν έχουν γεννηθεί, να προστατεύσουμε το περιβάλλον, φυσικό και ιστορικό – πολιτιστικό, δεν περιορίζεται από το γεγονός ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιοι θα είναι αυτοί οι μεταγενέστεροι.

Σημαντικός παράγοντας στην προσέγγιση του όλου ζητήματος είναι και ο παράγοντας «γνώση». Το γεγονός ότι γνωρίζουμε πως κάποιες παρεμβάσεις μας στο φυσικό περιβάλλον και στα μνημεία μας ή η κωλυσιεργία μας στην ανάληψη πρωτοβουλιών προστασίας τους θα επηρεάσουν αρνητικά την ποιότητα ζωής των μεταγενεστέρων μάς καθιστά ηθικά υπόλογους απέναντί τους. Άλλωστε η ηθική σημασία μιας πράξης δεν επηρεάζεται από τον χρόνο κατά τον οποίο γίνεται γνωστή η ίδια η πράξη ή προκύπτουν οι συνέπειές της¹⁰³. Επίσης ακόμη και το απίθανο ενδεχόμενο οι μελλοντικές γενεές να μην «εκτιμούν δεόντως» ό,τι κληρονομήσουν από εμάς ή να μην το έχουν ανάγκη για τη διασφάλιση της ποιότητας ζωής τους δεν μας νομιμοποιεί ηθικά να τις φέρουμε προ τετελεσμένων γεγονότων, καταστρέφοντάς το και στερώνοντας τους έτσι το δικαίωμα επιλογής¹⁰⁴.

Τέλος, το θέμα των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών και των συνακολούθων δικών μας υποχρεώσεων προς αυτές συσχετίζεται στενά και με το βιοτικό, το μορφωτικό και το οικονομικό επίπεδο μιας κοινωνίας και τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων γενικότερα¹⁰⁵. Η ανέχεια και ο αγώνας για επιβίωση επιδρούν αρνητικά ως προς το θέμα αυτό. Ως εκ τούτου, σε κοινωνίες φτωχές και υποβαθμισμένες, το ενδιαφέρον για την προστασία των μνημείων ή του φυσικού περιβάλλοντος και γενικότερα για τα δικαιώματα των μεταγενεστέρων περνούν σε δεύτερη μοίρα, κάτω από την πίεση της ανάγκης για επιβίωση. Σε τέτοιες περιπτώσεις τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών μπορούν να προστατευθούν μόνο από επίσημους θεσμοθετημένους φορείς.

3.2.3. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και συλλογική μνήμη

Η ιστορικότητα του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του υποχρεωτικά παραπέμπει στο παρελθόν. Το παρελθόν αποτελεί σαφώς σταθερή διάσταση της ανθρώπινης συνείδησης, ένα συστατικό στοιχείο των θεσμών, των αξιών και όλων εκείνων των παραμέτρων που συνιστούν κάθε κοινωνία. Εύλογα λοιπόν και η προστασία του παρελθόντος, στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, άυλης και

¹⁰³ Παιονίδης, 1988: 284.

¹⁰⁴ Παιονίδης, 1988: 285.

¹⁰⁵ Hardin, 2001: 281-282.

υλικής, θέτει μια σειρά από λόγους και κίνητρα, χρηστικά, ψυχολογικά, συναισθηματικά, εθνικής ή τοπικής υπερηφάνειας, κοινωνικής συνοχής, εθνικής μνήμης, ιδεολογικής ταυτότητας, αισθητικής απόλαυσης ή και τουριστικής εκμετάλλευσης¹⁰⁶. Η ενασχόληση με την ανθρωπογενή κληρονομιά των αντικειμένων συνιστά ταυτόχρονα δικαίωμα αλλά και υποχρέωση, θετική πρόκληση, που είναι σε θέση να διεγείρει και τη δική μας ενεργή συμμετοχή, πέρα από τους επιστήμονες της συντήρησης¹⁰⁷. Το ίδιο ισχύει σαφώς και για τα άυλα πολιτιστικά στοιχεία του παρελθόντος.

Η κοινωνία μας, στην πιο διευρυμένη και ιδεατή έννοια του όρου, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ευρύ συμβόλαιο, μια αέναη συνεργασία σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης, στην τέχνη, την αρετή, την επιστήμη, τον πολιτισμό. Το συμβόλαιο αυτό συνέχει την αιώνια κοινωνία και, καθώς οι στόχοι του δεν περιορίζονται σε μια μόνο γενεά, διαμορφώνει την έννοια της συλλογικής μνήμης, η οποία ως πολύτιμη παρακαταθήκη κληροδοτείται από γενεά σε γενεά¹⁰⁸. Σε αυτό το πλαίσιο η διαφύλαξη της γνησιότητας των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων συνυφαίνεται στενά με τη διαφύλαξη της γνησιότητας της συλλογικής μνήμης, της οποίας άλλωστε αποτελούν απτά στοιχεία και σύμβολα.

Βέβαια η προστασία και η ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, με την ευρύτερη έννοια του όρου, αποτελεί και σημαντικότατο ατομικό δικαίωμα, ενώ η οργάνωση της όλης πολιτικής προσπάθειας αποτελεί καθήκον της οργανωμένης πολιτείας και των οργάνων της. Ταυτόχρονα όμως τα άτομα ως αυτόνομοι και ίσοι πολίτες συγκροτούν πολιτικές κοινότητες με κοινά πολιτιστικά στοιχεία¹⁰⁹. Ως εκ τούτου η ατομική συνείδηση εντάσσεται σε μια ευρύτερη αντίληψη και συγκροτεί την έννοια της συλλογικής μνήμης, η οποία τροφοδοτείται και από τα άυλα και τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος και εν τέλει διαχέεται από τους προηγούμενους στους επόμενους.

Επίσης τα πάσης φύσεως πολιτιστικά αγαθά, άυλα και υλικά, απηχούν έναν ισχυρό ηθικό και συναισθηματικό συμβολισμό, εμπεδώνουν τη μνήμη ατόμων και συνόλων, διασώζουν πολιτιστικές μορφές, προσδιορίζουν την εθνική ή τοπική πολιτιστική φυσιογνωμία, καλλιεργούν το αίσθημα της κοινωνικότητας και συνιστούν πηγές γνώσης και σοφίας. Γι' αυτό είναι αναγκαίο να διατηρούνται στον τόπο καταγωγής

¹⁰⁶ Κόκκινος, 2004: 169.

¹⁰⁷ Κόκκινος, 2004: 171.

¹⁰⁸ Golding, 2001: 288.

¹⁰⁹ Βουτσάκης, 2004: 170-171.

τους ζωντανά και προσβάσιμα στο ευρύ κοινό, καθώς αποτελούν τον συλλογικό τρόπο έκφρασης των ατόμων και των ομάδων κατά την επαφή τους με το περιβάλλον τους¹¹⁰. Είναι συνυφασμένα άρρηκτα με τη συλλογική μνήμη και την ευρύτερη εθνική συνείδηση, την τοπική αλλά και την ευρύτερη εθνική πολιτιστική ταυτότητα.

Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και των μνημείων συνδέεται λοιπόν πολύ στενά με την ανάγκη κάθε κοινότητας να διαφυλάξει, να κληροδοτήσει και να διαιωνίσει τελικά τη συλλογική της μνήμη και συνείδηση και να διασώσει την πολιτιστική της ιδιαιτερότητα ως συστατικό στοιχείο της ίδιας της ύπαρξης και της υπόστασής της. Η αλλοίωση ή η καταστροφή των μνημείων συνιστούν επομένως παραβίαση βασικών ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και δεν συνάδει με τις αρχές μιας ευνομούμενης και δημοκρατικής κοινωνίας.

3.2.4. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τεχνολογική εξέλιξη

Η φθορά των μνημείων κάθε είδους είναι μια αναπόφευκτη φυσιολογική διαδικασία, η οποία εντείνεται, είτε από φυσικούς παράγοντες, όπως το νερό, τα διαλυτά άλατα, το ατμοσφαιρικό διοξείδιο του άνθρακα, τα φυτά και οι φυτικοί μικροοργανισμοί, ή από έντονα φυσικά φαινόμενα, όπως οι σεισμοί, είτε από ανθρωπογενείς παράγοντες, οι οποίοι άρχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο από την περίοδο της εκβιομηχάνισης και ύστερα. Στους τελευταίους συγκαταλέγονται κυρίως η ρύπανση της ατμόσφαιρας, καθώς και διάφορες ακατάλληλες ανθρώπινες παρεμβάσεις στα μνημεία¹¹¹. Στις ημέρες μας, όμως, τα μνημεία κινδυνεύουν περισσότερο από τα αποτελέσματα της ανθρώπινης δράσης, παρά από τη φυσιολογική φθορά του χρόνου και αυτό συνιστά σημαντικό ηθικό ζήτημα για τον σύγχρονο άνθρωπο.

Ταυτόχρονα τα σύγχρονα επιστημονικά και τεχνολογικά δεδομένα στον χώρο της συντήρησης πολλαπλασιάζουν τις δυνατότητές μας να παρέμβουμε και να παρατείνουμε τη διάρκεια ζωής των μνημείων. Έχουμε πλέον την τεχνογνωσία και τα μέσα να επέμβουμε δραστικά και να προστατεύσουμε τα μνημεία μας αποτελεσματικά. Σε ποιο βαθμό όμως έχουμε το δικαίωμα να παρεμβαίνουμε στη φυσική φθορά του χρόνου; Σε περίπτωση επιλογής, με ποια κριτήρια θα αποφασίσουμε τι θα διασωθεί για τους επόμενους και τι θα χαθεί;

Όλα τα παραπάνω ερωτήματα προβάλλουν επιτακτικά σε σχέση με τη διαχείριση και την ανάδειξη όχι μόνο των κάστρων αλλά και των αρχαιολογικών μνημείων και

¹¹⁰ Αντωνίου, 2004:563-565.

¹¹¹ Κόκκινος, 2004: 218.

χώρων γενικότερα, ιδίως στους σημερινούς χαλεπούς καιρούς της παγκοσμιοποίησης, του πολιτιστικού ιμπεριαλισμού, της πολιτιστικής αφομοίωσης αλλά και της αναζωπύρωσης φαντασμάτων εθνικισμού και φανατισμού σε διάφορα σημεία της υφής. Οι απαντήσεις σαφώς δεν είναι εύκολες και σίγουρα δεν μπορεί να είναι μονοδιάστατες, επιπόλαιες και απόλυτες. Το πιο ανησυχητικό, όμως, είναι ότι συνήθως καλούνται ή σπεύδουν να τις δώσουν παράγοντες με μικρή ή και καμία σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά, πολιτικοί φορείς ή κυβερνήσεις που κινούνται με γνώμονα το εφήμερο πολιτικό ή οικονομικό κέρδος, χωρίς επιστημονική εγκυρότητα, ηθική πληρότητα ή και σαφή γνώση όλων των παραμέτρων του θέματος.

3.2.5. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και πολιτική

Είναι σαφές ότι αυτονόητα το θέμα της διαχείρισης και ανάδειξης των μνημείων ανάγεται βασικά σε θέμα ευρύτερης πολιτικής σημασίας, αφού οι επιλογές που γίνονται επηρεάζουν, συχνά καθοριστικά, την περαιτέρω εξέλιξη των αντίστοιχων περιοχών ή και της κοινωνίας γενικότερα. Συχνά ωστόσο τα κριτήρια των επιλογών των πολιτικών ηγεσιών κάθε άλλο είναι παρά επιστημονικά και περιορίζονται σε κοντόφθαλμες και αποκλειστικά τεχνοκρατικές ή οικονομικές επιλογές, αποκλείοντας κάθε άλλη παράμετρο.

Αναφερόμενος σε σχέδια επέμβασης στην αρχαία Ολυμπία, την Πύλο και τον κόλπο της Ιτέας, που όμως για λόγους πολιτικο-οικονομικούς δεν υλοποιήθηκαν, ο Αλέξανδρος Παπαγεωργίου – Βενετάς σημειώνει πως η πολιτική βούληση, προσπαθώντας να εξάρει την αίγλη του κράτους ή και να προβάλει «παντί σθένει» εθνικά ιδεολογήματα «επιδεικνύει συχνά ελάχιστον σεβασμόν για την προστασία υψίστων πολιτισμικών αγαθών». Υπήρξαν βέβαια και περιπτώσεις που ελήφθησαν γενναίες πολιτικές αποφάσεις με στόχο την ανάδειξη και την προβολή αρχαιολογικών μνημείων, όπως συνέβη στην περίπτωση των Δελφών, όπου, για να προωθηθούν οι ανασκαφές των Γάλλων (1892-1901), χρειάστηκε να απαλλοτριωθεί, να κατεδαφιστεί και να μεταφερθεί το χωριό Καστρί, το οποίο βρισκόταν ακριβώς επάνω στις αρχαιότητες. Βέβαια αυτό έγινε πριν από εκατό και πλέον χρόνια και έκτοτε δεν έχει επαναληφθεί. Αφετέρου, συχνά γίνεται στις ημέρες μας το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή η «επίθεση» νέων κτισμάτων επί των αρχαίων, με αποτέλεσμα την τεχνητή και σκόπιμη πλέον επικάλυψη των αρχαιολογικών ευρημάτων από νεότερα κτίσματα. Εξάλλου, σε αρκετές περιπτώσεις οι σύγχρονες παρεμβάσεις καταλήγουν να είναι βεβηλωτικές για τους αρχαιολογικούς χώρους. Στη Δήλο, για παράδειγμα, μια παλιά

αποθήκη μετατράπηκε με αλλεπάλληλες προσθήκες σε ένα ογκώδες και άχαρο κτίσμα, που λειτουργεί ως μουσείο αλλά παρενοχλεί τα αρχαία ερείπια. Ομοίως και οι οικίσκοι που κτίσθηκαν για τους φύλακες¹¹².

Ευτυχές είναι το γεγονός ότι μέχρι σήμερα στους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας, κλασικούς και νεότερους, δεν έχει επιχειρηθεί ανακατασκευή αρχαίων κτισμάτων, δηλαδή η ανέγερση ομοιωμάτων αρχαίων κτηρίων. Οι υποβλητικές και λελογισμένες αναπλάσεις του αναγλύφου της τοπογραφικής διαμόρφωσης, όπως στο στάδιο της αρχαίας Ολυμπίας, οι συντηρητικές και υπαινικτικές αναστυλώσεις, όπως στη θόλο της Προναίας και στον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς, οι μερικές συμπληρώσεις και αποκαταστάσεις αρχαίων θεάτρων, όπως στην Επίδαυρο και τους Δελφούς, αποτελούν επεμβάσεις χρήσιμες και θεμιτές, που βελτιώνουν την αναγνωσιμότητα των μνημείων και συγχρόνως ενισχύουν την ταυτότητά τους¹¹³. Ταυτόχρονα τα καθιστούν λειτουργικά και τα εντάσσουν στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτιστικό γίγνεσθαι, αναδεικνύοντάς τα ως χώρους πολιτισμού και παιδείας. Επιπλέον η όποια σύγχρονη χρήση τους συνάδει με την ιστορική και πολιτιστική τους φυσιογνωμία. Αξίζει εδώ να αναφερθούν και οι υποδειγματικές επεμβάσεις συντήρησης και ανάδειξης που έχουν γίνει στη βυζαντινή καστροπολιτεία του Μυστρά.

Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε πως η ολοκληρωμένη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς απαιτεί σαφή χάραξη σε τοπικό και ευρύτερο εθνικό επίπεδο και συντονισμένη πολιτική βούληση. Δεν μπορεί να στηρίζεται μόνο στην εμπειρία ή στο «μεράκι» μεμονωμένων ατόμων, ούτε σε διάσπαρτες και αποσπασματικές παρεμβάσεις. Απαιτεί προσεκτικό σχεδιασμό, καθορισμό βασικών αξόνων και στόχων, κατάρτιση του συνολικού προγράμματος και επιμέρους προγραμμάτων, μελέτη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, αποτύπωση της τοπικής κουλτούρας και διερεύνηση των τάσεων σε τομείς που συσχετίζονται άμεσα με την πολιτιστική ανάπτυξη (π.χ. οικονομία)¹¹⁴.

3.2.6. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και πολιτιστικός τουρισμός

Οι αρχαιολογικοί χώροι, όπως τα κάστρα ή και γενικότερα τα μνημεία, είναι αξιόλογος πόλος έλξης για τον λεγόμενο «πολιτιστικό τουρισμό», που αποτελεί

¹¹² Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2005: 291-296.

¹¹³ Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2005: 296-297.

¹¹⁴ Μπιτσάνη, 2004: 168-169.

σημαντικότερο τομέα της ευρύτερης τουριστικής δραστηριότητας, ιδίως στη χώρα μας. Αναδεικνύοντας, λοιπόν, με έναν τρόπο λειτουργικό και ολοκληρωμένο τα κάστρα μας και γενικότερα τα μνημεία μας, ουσιαστικά επενδύουμε και στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού, καθιστώντας τα πόλο έλξης επισκεπτών, γεγονός που επιδρά θετικά και στη γενικότερη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών. Τέτοιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις στον ελλαδικό χώρο αποτελούν η Μονεμβασιά ή το παλάτι των Ιπποτών στη Ρόδο, όπου, παρά τα λάθη, τις παραλείψεις ή τις υπερβολές, η ένταξη των αρχαιολογικών μνημείων στην τουριστική διαδικασία έχει αποφέρει σημαντικά οφέλη στην ευρύτερη οικονομική και τουριστική ανάπτυξη των αντιστοιχών περιοχών.

Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε πως ο πολιτιστικός τουρισμός δεν συσχετίζεται μόνο με τα μνημεία αυτά καθεαυτά, αλλά και με μια σειρά εκδηλώσεων ή προϊόντων που συνδέονται με τα μνημεία και την ιστορία τους. Συνεπώς συσχετίζεται στενά με τη συνολική πολιτική ανάδειξης των μνημείων. Σε αυτή εντάσσονται πολιτιστικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες και εμπορεύσιμα προϊόντα, όπως δίσκοι, CDs, videos, DVDs. Το απαιτούμενο δε επίπεδο οργάνωσης και παρεχομένων υπηρεσιών πολιτιστικού τουρισμού είναι ιδιαίτερος υψηλό, καθώς αυτού του είδους ο τουρισμός απευθύνεται κυρίως σε άτομα με υψηλό μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο¹¹⁵.

3.2.7. Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και σύγχρονος πολιτισμός

Είναι σαφές ότι βασικότατο δείκτη πολιτισμού για κάθε εποχή και για κάθε κοινωνία συνιστά, εκτός των άλλων, και η στάση της απέναντι στην πολιτιστική της κληρονομιά, ο τρόπος που τη διαχειρίζεται και την αναδεικνύει, ο τρόπος που εκδηλώνει τον σεβασμό της προς αυτήν και την εντάσσει λειτουργικά στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτιστική της πραγματικότητα. Αυτό βέβαια κρύβει κινδύνους αρχαιολατρίας, εθνικισμού, προγονοπληξίας και οπισθοδρόμησης, όταν καταλήγουμε σε ακρότητες. Όταν όμως προτάσσεται η πλήρης και ανόθευτη γνώση της ιστορικής αλήθειας, όταν κυριαρχεί η ανάδειξη της γνήσιας και αυθεντικής ιστορικής φυσιογνωμίας των μνημείων, με τρόπο σαφή και επιστημονικά τεκμηριωμένο, τότε οικοδομούνται γερές βάσεις και για τη συνειδητοποίηση της ιστορικής συνέχειας του πολιτισμού μας αλλά και για την αρμονική, σύμμετρη και

¹¹⁵ Μπιτσάνη, 2004: 206-207.

λειτουργική ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, η οποία άλλωστε αποτελεί και το θεμέλιο για την περαιτέρω πολιτιστική μας εξέλιξη.

Έτσι λοιπόν η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των μνημείων μας και η ανάδειξή τους, με επιστημονικό, λειτουργικό και ολοκληρωμένο τρόπο, πάντα σε αρμονία με τη διατήρηση της λειτουργικής τους συνέχειας και με την ουσιαστική ένταξή τους στις σύγχρονες καταστάσεις, με τρόπο που δεν προσβάλλει και δεν νοθεύει την ιστορική τους φυσιογνωμία, αποτελεί πρόκριμα και για την περαιτέρω πολιτιστική μας εξέλιξη αλλά και για τη διατήρηση της πολιτιστικής μας ταυτότητας, χωρίς εθνικιστικές υπερβολές και εμπάθειες.

Σε όλη αυτή τη διαδικασία είναι πολύ σημαντική η συμβολή της ευρύτερης κοινωνίας. Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών στην προστασία των μνημείων και της πολιτιστικής κληρονομιάς γενικότερα θα καταστήσει την όλη προσπάθεια αποτελεσματικότερη και ουσιαστικότερη. Η ολοκληρωμένη προστασία και ανάδειξη των μνημείων επιτυγχάνεται όταν αυτά βγαίνουν από την αφάνεια και εντάσσονται στην καθημερινή ζωή των τοπικών και ευρύτερων κοινωνιών ως οργανικό στοιχείο της, βελτιώνοντας και εμπλουτίζοντάς την. Βέβαια το όλο εγχείρημα συσχετίζεται άμεσα με τις διαδικασίες της εκπαίδευσης και της μελέτης του παρελθόντος¹¹⁶.

4. ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ ΩΣ ΜΝΗΜΕΙΑ

Οι δύο μεγάλες θαλασσινές καστροπολιτείες, η Μεθώνη και η Κορώνη, κτίστηκαν κοντά σε φυσικά λιμάνια, ενώ τα ίχνη από τα παλαιότερα μεσοβυζαντινά κάστρα, που υπήρχαν στις ίδιες θέσεις, δύσκολα πλέον διακρίνονται και μόνο ελάχιστες γραπτές πηγές μαρτυρούν την πρωιμότερη ύπαρξή τους¹¹⁷.

Σκοπός της οικοδόμησης των Βενετικών οχυρώσεων δεν ήταν βεβαίως η προστασία του ντόπιου πληθυσμού, αλλά η διασφάλιση των οικονομικών, εμπορικών και ναυτικών συμφερόντων της Βενετίας. Αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους αντικατοπτρίζεται καθαρά στις οχυρώσεις των δύο καστροπολιτειών, οι οποίες, χάρη στον βαθμό διατήρησής τους, συγκαταλέγονται σήμερα ανάμεσα στα σημαντικότερα δείγματα οχυρωματικής τέχνης του ελλαδικού χώρου. Κατασκευάστηκαν από τη

¹¹⁶ Γώγος, 2004: 297-298.

¹¹⁷ *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1690-1697.

μεγαλύτερη δύναμη της εποχής στη Μεσόγειο και σε αυτές πραγματώνονται μερικά από τα αρτιότερα δείγματα αμυντικής τέχνης αυτής της περιόδου. Ακολουθήθηκαν και σε αυτά οι ίδιες οχυρωματικές αρχές και τεχνικές, τις οποίες διαπιστώνουμε σε όλες τις βενετσιάνικες κτήσεις της εποχής, ανεξαρτήτως γεωγραφικής θέσης, γεγονός που δημιουργεί την αίσθηση ότι υπήρχε ένας κεντρικός σχεδιασμός και μία ενιαία τεχνολογία, που εφαρμοζόταν παντού ομοιόμορφα και ακολουθούσε κάθε φορά την πρόοδο στον τομέα της πολεμικής τέχνης¹¹⁸.

Σε όλες τις περιπτώσεις, η ναυτική υπεροπλία της Βενετίας καθόρισε τον γενικό σχεδιασμό των οχυρώσεων, αφού η θάλασσα θεωρούνταν πάντα ως το φιλικό στοιχείο και η αμυντική προσπάθεια επικεντρώθηκε κυρίως προς την πλευρά της ξηράς¹¹⁹. Έτσι, και οι δύο αποικίες της Βενετίας στη Μεσσηνία περιβάλλονταν προς τη θάλασσα από ένα απλό τείχος, που αναλυόταν σε ευθύγραμμα τμήματα ανάμεσα σε ορθογώνιους πύργους. Αντίθετα, προς την πλευρά της ενδοχώρας υπήρχε ένα ισχυρό φρούριο-ακρόπολη, που λειτουργούσε ως έδρα της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας στην αποικία. Σημαντικά σημεία άμυνας αλλά και διαρκούς διακίνησης του πληθυσμού ήταν οι πύλες: τόσο προς την ξηρά, ως σημεία επαφής με την ενδοχώρα όσο και προς τη θάλασσα, ως σημεία επικοινωνίας με το λιμάνι. Οι πύλες ενισχύονταν με πύργους-πυλώνες, ανασυρόμενες πόρτες, ανασυρόμενες γέφυρες και καταχύστρες σε προβόλους. Εμφανέστατα σημάδια αυτής της οχυρωματικής τακτικής διακρίνουμε στο κάστρο της Μεθώνης¹²⁰.

4.1. Το κάστρο της Μεθώνης

Το κάστρο της Μεθώνης αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα και ωραιότερα φρούρια της Ελλάδος. Έχει έκταση 93 στρέμματα και καταλαμβάνει μια στενή λωρίδα γης, η οποία εισχωρεί 400 περίπου μέτρα μέσα στη θάλασσα¹²¹. Το συνολικό μήκος των τειχών φθάνει περίπου τα 3.000 μέτρα, ενώ σώζονται συνολικά 23 πύργοι και 7 πύλες. Στην πλευρά της ξηράς και εκατέρωθεν της κεντρικής πύλης του κάστρου σώζονται οι προμαχώνες Bembo και Loredan, οι οποίοι φέρουν τα ονόματα των κτητόρων τους. Σε πολλά σημεία των τειχών διατηρούνται ανάγλυφες πλάκες που φέρουν τα οικόσημα των κατά καιρούς διοικητών της πόλης και το φτερωτό λέοντα

¹¹⁸ Κοντογιάννης, 2012: 292-293.

¹¹⁹ Kontogiannis – Aggelopoulou, 2006: 222.

¹²⁰ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 20, 23, 25-26, 39-44.

¹²¹ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009:10.

του Αγίου Μάρκου (εικ. 5) , που αποτελούσε το έμβλημα της Βενετίας. Έχουν μέχρι στιγμής καταγραφεί 22 οικόσημα και 15 εμβλήματα¹²².

Στο ακρωτήριο, στο οποίο είναι χτισμένο το κάστρο, βρισκόταν από αρχαιοτάτων χρόνων η ακρόπολη της αρχαίας Μεθώνης ή Μοθώνης (εξ ου και το Μεσαιωνικό όνομά της, MODON)¹²³. Στο σημείο αυτό ίδρυσαν κάστρο οι Βυζαντινοί. Στα σωζόμενα σήμερα τείχη της πόλης ορισμένα τμήματα αποδίδονται βάσιμα στην ελληνιστική περίοδο (3^{ος} αι. π.Χ.), ενώ κάποια άλλα τοποθετούνται χρονικά στην εποχή του Ιουστινιανού (6^{ος} αι. μ.Χ.)¹²⁴. Επίσης δείγματα κεραμεικής διαφόρων χρονικών περιόδων έχουν βρεθεί στο εσωτερικό του. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα τμήμα εισηγμένης κινέζικης κούπας με μαρμαρόμορφη διακόσμηση της δυναστείας Tang, που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 8^{ου} – αρχές του 9^{ου} αιώνα¹²⁵.

Το κάστρο της Μεθώνης κατά καιρούς υπέστη καταστροφές, προσθήκες και επεκτάσεις από τους εκάστοτε κατακτητές του. Αρχικά καταστράφηκε από τους Ενετούς το 1125, καθώς είχε καταληφθεί από τους κουρσάρους, που τότε λυμαίνονταν τη θαλάσσια περιοχή, και είχε γίνει ορμητήριό τους. Το 1205 το κατέλαβαν οι Φράγκοι ερειπωμένο¹²⁶. Αυτοί φαίνεται ότι προέβησαν σε κάποιες επισκευές. Όταν όμως το 1206 οι Βενετοί κατέλαβαν τη Μεθώνη, κατέστρεψαν τα τείχη και τις οχυρώσεις της¹²⁷. Επιπλέον, η οχύρωση της πόλης είχε υποστεί καταστροφές από τη νορμανδική (1147-1148) και τη γενοβέζικη κατάκτηση (1119)¹²⁸. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός πως, όταν το 1825 ο Μιαούλης ανατίναξε τα τουρκοαιγυπτιακά πλοία, που ήταν αγκυροβολημένα στο λιμάνι της Μεθώνης, η πυρκαϊά εξαπλώθηκε ταχύτατα εντός των τειχών και κατέστρεψε το 1/3 των σπιτιών της πόλης¹²⁹.

Η έκταση του κάστρου είναι πράγματι εντυπωσιακή. Από τις τρεις πλευρές του βρέχεται από τη θάλασσα και μόνο η βόρεια πλευρά του έχει πρόσβαση στην ξηρά. Αυτή καταλαμβάνεται από μια ισχυρή ακρόπολη, ενώ μια βαθιά τάφος τη χωρίζει από την ξηρά και η επικοινωνία αρχικά γινόταν με ξύλινη γέφυρα. Η σημερινή είσοδος του κάστρου βρίσκεται στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του και

¹²² Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 20.

¹²³ Σφηκόπουλος, 1968: 349.

¹²⁴ Nanetti, 2007: 172.

¹²⁵ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 58-59.

¹²⁶ Σφηκόπουλος, 1968: 349-350.

¹²⁷ Nanetti, 2007: 172.

¹²⁸ Nanetti, 2007: 172.

¹²⁹ Κωτσίρης, 1977: 156-157.

επικοινωνεί με την ενδοχώρα δια μίας πέτρινης γέφυρας δεκατεσσάρων τόξων, η οποία κατασκευάστηκε από τους τεχνικούς της «Expedition scientifique de Moree», του Γάλλου στρατηγού Nicolas Maison, μετά την απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους, το 1829 (εικ. 9). Η πύλη του κάστρου θεωρείται έργο των Ενετών, μετά το 1700. Ωστόσο, ανακαινίστηκε από τους Γάλλους τεχνικούς του Μαιζόνος και παραμένει έως σήμερα εντυπωσιακή, καθώς καταλήγει σε καμπυλόμορφο τόξο, ενώ δεξιά και αριστερά φέρει παραστάδες με κορινθιακά κιονόκρανα (εικ. 1). Αριστερά και δεξιά της πύλης, διατηρούνται και σήμερα οι δύο μεγάλοι προμαχώνες. Ανατολικά της εισόδου βρίσκεται ο προμαχώνας τον οποίο έκτισε ο στρατηγός Antonio Loredan, κατά τη δεύτερη περίοδο της Ενετοκρατίας. Τότε διευρύνθηκε και η τάφος και έγιναν έργα στο ανάχωμα, που φέρει και πλάκα με ανάγλυφο το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου¹³⁰. Στον βόρειο τοίχο του προμαχώνα Loredan, αριστερά καθώς εισερχόμαστε στο κάστρο, υπάρχει πλάκα με τα εμβλήματα των οικογενειών Foscarini, Foscolo και Bembo¹³¹. Δυτικά της εισόδου του κάστρου βρίσκεται ο προμαχώνας Bembo, ο οποίος κτίστηκε κατά τον 15^ο αιώνα (εικ. 5). Χρονολογείται γύρω στα 1460 και η ενετική γερουσία φέρεται να διέθεσε πολύ σημαντικά χρηματικά ποσά για την ανοικοδόμησή του, γεγονός που αποδεικνύει τη σημασία που απέδιδε στην ενίσχυση των οχυρώσεων της πόλης. Ο προμαχώνας εμφανίζει αριστοτεχνική λιθοδομή και είναι κτισμένος πάνω σε απόκρημνο βράχο¹³². Κτίστηκε για να καλύψει τις αμυντικές ανάγκες του κάστρου με βάση τα νέα δεδομένα που δημιουργούσε πλέον η εκτεταμένη χρήση του πυροβόλου, η οποία αποδυνάμωσε αισθητά τις μεσαιωνικές οχυρώσεις και επέβαλε την εφαρμογή νέων, πιο εξελιγμένων αμυντικών αντιλήψεων. Ο προμαχώνας αυτός αποτελεί εξαιρετικό δείγμα οχυρωματικής για την αντιμετώπιση πρώιμων πυροβόλων όπλων¹³³.

Γενικά, η βόρεια πλευρά του τείχους προς την ξηρά δέχτηκε επεμβάσεις και κατά τον 18^ο αι. και με αυτήν τη μορφή σώζεται έως σήμερα. Το ύψος της φθάνει τα 11 περίπου μέτρα. Οι δύο προμαχώνες επικοινωνούσαν με σκεπαστό πέρασμα, ενώ το τείχος ενισχυόταν με τετράγωνους πύργους στη βορειοανατολική πλευρά και έναν μεγάλο στρογγυλό πύργο στη βορειοδυτική. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν καλοδουλεμένες πέτρες με επίχρισμα από κονίαμα. Επίσης είχε χρησιμοποιηθεί και αρχαίο οικοδομικό υλικό, το οποίο διακρίνεται και σήμερα ακόμη

¹³⁰ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 178-179.

¹³¹ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 182.

¹³² Φουτάκης, 2003: 64-65.

¹³³ Κοντογιάννης, 2001: 74.

σε κάποια σημεία¹³⁴. Όπως οι δύο προμαχώνες, έτσι και η νέα χάραξη της τάφρου και δύο φρέατα από πωρόλιθο μέσα στον οικισμό της Μεθώνης είναι ενετικά έργα¹³⁵.

Μπαίνοντας από την κεντρική πύλη ανοίγεται θολοσκεπής δρόμος, που μέσα από μια δεύτερη και μια τρίτη πύλη καταλήγει στο εσωτερικό του κάστρου, στο οποίο βρισκόταν ο οικισμός και το οποίο χωριζόταν από το βόρειο τμήμα με χαμηλό εγκάρσιο τείχος, ενισχυμένο με πέντε πύργους. Το εγκάρσιο αυτό τείχος (**εικ. 6**) σώζεται ακόμη και είναι έργο των Τούρκων, μετά το 1500¹³⁶.

Στο εσωτερικό του κάστρου υπήρχε μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, ξυλόστεγη, με αντηρίδες εξωτερικά και με αρκετές επιδράσεις γοθτικής αρχιτεκτονικής, η οποία μετά την τουρκική κατάκτηση μετατράπηκε σε τζαμί, από το οποίο σήμερα σώζεται μόνο η βάση του μιναρέ¹³⁷. Επίσης στο εσωτερικό του κάστρου σώζονται ερείπια κατοικιών των Ενετών αρχόντων, ο πλακόστρωτος δρόμος που οδηγούσε στην πύλη της θάλασσας, τα ερείπια δύο τουρκικών λουτρών, τμήματα δωρικών κιόνων και ένας μονολιθικός κίονας από γρανίτη, ο επονομαζόμενος «στήλη του Morosini», όπου λέγεται πως ήταν τοποθετημένη η προτομή του Βενετού αξιωματούχου Francesco Morosini ή, κατ' άλλους, το φτερωτό λιοντάρι της Βενετίας (**εικ. 7**). Στα αριστερά της εισόδου, βρίσκονται τα ερείπια του οικήματος που χρησιμοποίησε ως κατάλυμα ο Ιμπραήμ και αργότερα ο στρατηγός Μαιζών. Οι Γάλλοι έμειναν εδώ έως το 1833 και σε αυτούς αποδίδεται η οικοδόμηση της εκκλησίας της «Αγίας Σωτήρας» του κάστρου (**εικ. 10**), η οποία σώζεται έως σήμερα¹³⁸. Η είσοδός της στολίζεται από δύο κολόνες, που προέρχονται από την κατεστραμμένη βυζαντινή εκκλησία της Αγίας Σοφίας, πλούσιας και πολύ μεγάλης βασιλικής, που είχε χτιστεί στα ανατολικά του Κάστρου από τους Παλαιολόγους και την οποία οι Τούρκοι μετέβαλαν σε τζαμί¹³⁹. Επίσης στο εσωτερικό του κάστρου σώζονται και αρκετές δεξαμενές, που κάλυπταν τις ανάγκες ύδρευσης της πόλης¹⁴⁰.

Στη νότια πλευρά, υψώνεται πρόσφατα αναστηλωμένη η πύλη της θάλασσας με δύο ψηλούς τετράγωνους πύργους, ύψους περίπου 16 μέτρων, οι οποίοι επικοινωνούν μεταξύ τους με εξέδρα που διαθέτει επάλξεις (**εικ. 2, 4**). Οι πύργοι είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους πωρόλιθους και στο εσωτερικό τους έχουν δωμάτια.

¹³⁴ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 179.

¹³⁵ Αλμπάνη, 2007: 236.

¹³⁶ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 179.

¹³⁷ Παπαθανασόπουλος – Παπαθανασόπουλος, 2000: 102.

¹³⁸ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 180-182.

¹³⁹ Ταρσούλη, 2003: 329.

¹⁴⁰ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 182.

Η πύλη καταλήγει σε καμπύλο τόξο. Από την πύλη της θάλασσας, μια πλακόστρωτη γέφυρα οδηγεί στο Μπούρτζι (τουρκ. burç: πυροβολείο ή φρούριο, που προστατεύει την είσοδο λιμανιού), το μικρό οχυρωμένο νησάκι στο νοτιότερο άκρο του κάστρου (εικ. 3). Στη σημερινή του μορφή που χρονολογείται γύρω στο 1500 και αποτελεί έργο που ξεκίνησε κατά την Α΄ Ενετοκρατία αλλά ολοκληρώθηκε την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας. Χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς και ως φυλακή. Αποτελείται από έναν διώροφο οκταγωνικό πύργο, ο οποίος καταλήγει σε κυκλικό θόλο, ενώ σε κάθε όροφο υπάρχει στηθαίο με οδοντωτές επάλξεις. Στον κάτω όροφο υπήρχε δεξαμενή¹⁴¹. Εδώ σφαγιάστηκαν πολλοί στρατιώτες και κάτοικοι, όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν το κάστρο το 1500¹⁴². Επίσης στο Μπούρτζι, στις 22 Οκτωβρίου του 1825, άφησε την τελευταία του πνοή, ύστερα από φρικτά βασανιστήρια, ο εθνομάρτυς Επίσκοπος Μεθώνης και Νεοκάστρου Γρηγόριος Παπαθεοδώρου (1770-1825), ο οποίος διετέλεσε Επίσκοπος Μεθώνης κατά το διάστημα 1816-1825¹⁴³.

Η δυτική πλευρά είναι αμελέστερα κατασκευασμένη από τις υπόλοιπες, καθώς η πρόσβαση σε αυτή ήταν εξαιρετικά δύσκολη, λόγω της βραχώδους μορφολογίας της ακτής. Διέθετε πέντε τετράγωνους πύργους και είναι έργο της πρώτης περιόδου της Ενετοκρατίας. Σε αυτήν την πλευρά αποκαλύφθηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μετά από έκρηξη, τμήματα καλοδουλεμένων δόμων από τα αρχαία τείχη της Μεθώνης¹⁴⁴.

Κατά τους προηγούμενους αιώνες και η ανατολική πλευρά του τείχους βρεχόταν από τη θάλασσα, αλλά σήμερα περιβάλλεται από αμμουδιά, καθώς τα νερά έχουν υποχωρήσει. Επίσης παράλληλα προς το ανατολικό τείχος και έως το Μπούρτζι υπήρχε μόλος που σχημάτιζε το μικρό οχυρωμένο λιμάνι, ενώ το μεγάλο λιμάνι στο οποίο μπορούσαν να αποτραβιούνται τα πλοία βρισκόταν στα βορειοανατολικά του φυσικού όρμου της Μεθώνης. Αυτό το ανατολικό τείχος ήταν ενισχυμένο με πύργους και οι αρχικές ενετικές οχυρώσεις του 13^{ου} αι. είχαν δεχθεί πολλές επισκευές κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία και κατά την Τουρκοκρατία. Στο άκρο της ανατολικής πλευράς των τειχών υπήρχε μικρή πύλη προστατευμένη με πύργο, ενώ σε διάφορα σημεία της οχύρωσης σώζονται βενετσιάνικα εμβλήματα με το φτερωτό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου και επιγραφές¹⁴⁵. Σύμφωνα με τον Andrews, ένας πύργος του ανατολικού

¹⁴¹ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 180-182.

¹⁴² Λιανός, 1987: 134. - Λιανός, 1999: 140-143.

¹⁴³ Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσοστόμου, 1960: 6, 17.

¹⁴⁴ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 182.

¹⁴⁵ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 182.

τείχους, κτισμένος στην πρόσοψή του με λαξευτούς λίθους τοποθετείται στην «ελληνορωμαϊκή ή πρώιμη βυζαντινή εποχή»¹⁴⁶. Αντίστοιχη τοιχοποιία διακρίνεται σε μεγάλη έκταση στη βόρεια πλευρά των τειχών, καθώς και σε διάσπαρτα σημεία του περιβόλου, συνήθως στη στάθμη των θεμελίων¹⁴⁷. Επίσης στη νοτιοανατολική πλευρά σώζεται μεγάλος επιθαλάσσιος πύργος (**εικ. 12**), που ανήκει στην κατηγορία των ανοικτών πύργων (*ouvert à la gorge*), κατηγορία με ιδιαίτερη άνθηση στη Δυτική Ευρώπη κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα¹⁴⁸. Τον πύργο αυτό ο Andrews τον θεωρεί έργο των Τούρκων, ενώ άλλοι τον θεωρούν κατασκευή για τη φόρτωση και εκφόρτωση πλοίων¹⁴⁹.

Ο γαλλικός στρατός του στρατηγού Μαιζόνος κατεδάφισε στο κάστρο της Μεθώνης για λόγους υγιεινής πολλά κτίσματα στο εσωτερικό των περιβόλων, φοβούμενος την εξάπλωση επιδημιών¹⁵⁰. Κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού κράτους (Βαυαροκρατία), το κάστρο συνέχισε να παίζει στρατιωτικό ρόλο, όμως σταδιακά εγκαταλείφθηκε. Τα κανόνια του κατέληξαν στο χυτήριο για την κοπή νομισμάτων, ενώ τα τελευταία πολεμικά υλικά εστάλησαν το 1842 στο Ναύπλιο με την ένδειξη «άχρηστα είδη»¹⁵¹. Οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν πλέον οριστικά εκτός των τειχών στον νέο οικισμό, ο οποίος σχεδιάστηκε και οικοδομήθηκε ακριβώς δίπλα στο κάστρο. Σε αρκετές περιπτώσεις, για την οικοδόμηση των κτηρίων του νέου οικισμού χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό προερχόμενο από το κάστρο. Στοιχεία αυτού του υλικού είναι εμφανή και σήμερα σε κάποια κτίσματα της πόλης¹⁵². Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο βομβαρδισμός της ιταλογερμανικής βάσης στη Μεθώνη αποτέλεσε την τελευταία μεγάλη καταστροφική επέμβαση στα τείχη του κάστρου, ενώ στο εσωτερικό του θάφτηκαν οι Βρετανοί αιχμάλωτοι από το ναύαγιο του ιταλικού μεταγωγικού Sebastiano Veniero, το 1941¹⁵³. Κατάλοιπα του νεκροταφείου των Βρετανών αιχμαλώτων διακρίνονται και σήμερα¹⁵⁴.

¹⁴⁶ Andrews, 1953: 72, εικ. 75.

¹⁴⁷ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 10.

¹⁴⁸ Andrews, 1953: 74-75.-Κοντογιάννης – Aggelopoulou, 2006: 224.-Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 44-45.

¹⁴⁹ Φουτάκης, 2004: 78.

¹⁵⁰ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 38-39.

¹⁵¹ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 19.

¹⁵² Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 19, 47.

¹⁵³ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 19.

¹⁵⁴ Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 182.

4.2. Το κάστρο της Κορώνης

Το κάστρο της Κορώνης είναι σύγχρονο με το κάστρο της Μεθώνης και εξίσου σημαντικό. Αποτελείται από δύο οχυρωματικούς περιβόλους που χωρίζονται από ενδιάμεσο τείχος. Διαθέτει 4 πύλες, 9 ορθογώνιους πύργους και 5 προμαχώνες (εικ. 17). Τα τείχη του έχουν υποστεί αλλεπάλληλες βελτιώσεις και προσθήκες στη διάρκεια της Α΄ και Β΄ Ενετοκρατίας, καθώς και της Τουρκοκρατίας, αλλά σήμερα παρουσιάζουν μεγάλα προβλήματα φθοράς, λόγω της διάβρωσης αλλά και των ανθρώπινων παρεμβάσεων¹⁵⁵.

Η Κορώνη αναφέρεται στα μέσα του 12ου αι. από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi,¹⁵⁶ ως μια μικρή πόλη με κάστρο πάνω στη θάλασσα, ενώ ο περιηγητής Benoit de Peterborough¹⁵⁷ την περιγράφει ως μικρή οχυρωμένη πόλη στο μέσον ενός κάμπου, πλούσιου σε ελαιόδεντρα (εικ. 18 και 19). Ένα μέρος του προγενέστερου βυζαντινού εκείνου κάστρου, το οποίο τοποθετείται χρονικά μεταξύ του 6^{ου} και του 9^{ου} μ.Χ. αιώνας, έχει αναγνωρισθεί σε τμήμα του τείχους, το οποίο έχει κτιστεί με μεγάλο αριθμό αρχαίων δόμων σε δεύτερη χρήση¹⁵⁸. Αυτό το τείχος σε μεταγενέστερες εποχές αποτέλεσε το ενδιάμεσο τείχος μεταξύ των δύο αμυντικών περιβόλων, του Φρουρίου στα δυτικά και της οχυρωμένης πόλης στα ανατολικά. Πρόκειται για τον σημερινό περίβολο της μονής του Τιμίου Προδρόμου, κοντά στην Αγία Σοφία και την ανεσκαμμένη παλαιοχριστιανική βασιλική.

Η κύρια είσοδος του κάστρου βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του (εικ. 13). Είναι διαμορφωμένη ως μια μεγάλη τετράγωνη κατασκευή, το κατώτερο τμήμα της οποίας στην κορυφή απολήγει σε οξυκόρυφο τόξο. Στο ανώτερο τμήμα της, όπου υπήρχε δωμάτιο για τη φρουρά της πύλης, σχηματίζει καμπύλο τόξο. Στα χρόνια της ακμής του κάστρου, πριν από την είσοδο υπήρχε πρόπυλο με παραστάδες δεξιά κι αριστερά, ενώ πάνω από την είσοδο υπήρχε ανάγλυφο με το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου. Αμέσως μετά ακολουθούσε εσωτερική αυλή, η οποία οδηγούσε στην κεντρική είσοδο με τον επιβλητικό πύργο, που σώζεται έως σήμερα. Το πρόπυλο αυτό σωζόταν έως τα χρόνια της επανάστασης, αλλά αργότερα καταλήφθηκε από σπίτια του οικισμού¹⁵⁹.

Το κάστρο αναπτύχθηκε σε δύο πλατώματα, τα οποία διακρίνονταν μεταξύ τους από τον μεγάλο τοίχο στη βορειοανατολική πλευρά, το αρχαιότερο σωζόμενο τμήμα του

¹⁵⁵ Κοντογιάννης, 2001: 68-71.

¹⁵⁶ Andrews, 1953: 13.

¹⁵⁷ Bon, 1951: 162.

¹⁵⁸ Andrews, 1953: 16-17.

¹⁵⁹ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 159.

κάστρου. Το αρχικό βυζαντινό φρούριο βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο, στο οποίο βρίσκεται σήμερα το γυναικείο μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου. Η χαμηλή έκταση που εκτείνεται στα ανατολικά του οχυρώθηκε από τους Βενετούς μετά το 1209 (**εικ. 16**). Δημιουργήθηκε έτσι μια δεύτερη εξωτερική αυλή, η οποία περιβαλλόταν από πύργους και πολεμίστρες. Το παλιό φρούριο ενισχύθηκε και όλος ο χώρος στο εσωτερικό καταλήφθηκε από εμπορικές εγκαταστάσεις και κατοικίες, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν ξύλινες και καταστράφηκαν κατά τις διάφορες πολιορκίες¹⁶⁰. Η είσοδος στο εσωτερικό του δεύτερου οχυρωματικού περιβόλου γίνεται από μια θολωτή δίοδο¹⁶¹.

Στο κάστρο της Κορώνης εντοπίζουμε εννέα ορθογώνιους πύργους, κυρίως στον δυτικό περίβολο και στο ενδιάμεσο τείχος. Οι πύργοι αυτοί έχουν υποστεί μεγάλες καταστροφές και επεμβάσεις, καθώς στεγάζουν πλέον κελιά και χώρους της μονής του Τιμίου Προδρόμου. Από αυτούς, ο ημικατεστραμμένος σήμερα οκτάπλευρος πύργος, ο οποίος βρίσκεται στο εσωτερικό του δυτικού περιβόλου, είναι οθωμανικό έργο των αρχών του 16^{ου} αιώνα¹⁶².

Από τους πέντε προμαχώνες του κάστρου, ο διπλός ημικυκλικός προμαχώνας της βορειοανατολικής πλευράς είναι έργο των Βενετών και χρονολογείται γύρω στα τέλη του 15^{ου} αιώνα¹⁶³. Προς την πλευρά του λιμανιού, το τείχος υψώνεται κάθετα, καταλήγοντας στη βορειοανατολική άκρη του στους δύο στρογγυλούς μεγάλους πύργους (**εικ. 17**). Το σημείο αυτό αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα πλαστικότητας της βενετσιάνικης φρουριακής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Μεγάλο του τμήμα σήμερα δεν σώζεται, καθώς από το σημείο αυτό οι κάτοικοι αποσπούσαν στο παρελθόν χώμα για την κεραμοποιία, με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος της οχύρωσης να καταπέσει¹⁶⁴.

Η ανατολική πλευρά του κάστρου λέγεται σήμερα «Λιβαδιά» (**εικ. 14**). Πρόκειται για μια μικρή γλώσσα γης με πολύ ισχυρή οχύρωση. Διέθετε εξωτερικό λεπτό τείχος, ύψους 2 μ., χτισμένο στο ανατολικό όριο μιας βαθιάς τάφρου πλάτους 15 μ., η οποία επίσης προστατεύεται από τείχος που υψώνεται στο δυτικό όριό της, ύψους 13 μ. από τον πυθμένα της, και από δύο στρογγυλούς πυργόσχημους προμαχώνες στα άκρα του

¹⁶⁰ Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 159 – 160.

¹⁶¹ Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 160.

¹⁶² Κοντογιάννης, 2001: 70.

¹⁶³ Κοντογιάννης, 2001: 70.

¹⁶⁴ Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 159 – 160.

τείχους¹⁶⁵. Τον βόρειο από αυτούς τους δύο προμαχώνες χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί ως αποθήκη πυρομαχικών και τον ανατίναξαν κατά την αποχώρησή τους το 1944¹⁶⁶. Ο νότιος προμαχώνας της τάφρου χαρακτηρίζεται από έναν γιγαντιαίο οκταγωνικό χτιστό πεσό στο κέντρο του, πλευράς 0,40μ., διαμέτρου 2,20μ. και ύψους 11μ., ο οποίος φθάνει μέχρι τον θόλο της οροφής και στηρίζει το δώμα με τα κανονιοστάσια. Στη «γοργύρα» (Γοργύρα: εσωτερικός θολοσκεπής χώρος των προμαχώνων, συνήθως με δύο κανονιοθυρίδες) υπάρχουν τέσσερις κανονιοθυρίδες. Περίτεχνες τοξοτές κατασκευές ορίζουν τις κανονιοθυρίδες και την είσοδο στην κυκλική σε κάτοψη αναβάθρα, η οποία, κατασκευασμένη μέσα στο πάχος του τοίχου, οδηγεί στο δώμα του πύργου¹⁶⁷. Οι δύο κυκλικοί προμαχώνες της ανατολικής πλευράς του κάστρου είναι έργο των Τούρκων και τοποθετούνται στα τέλη του 15^{ου}-αρχές του 16^{ου} αιώνα. Ο σωζόμενος προμαχώνας θυμίζει έντονα τους αντίστοιχους προμαχώνες στο φρούριο του Ρίου, έργο της ίδιας περιόδου (γύρω στα 1500)¹⁶⁸.

Τέλος, στο δυτικότερο σημείο του κάστρου υπήρχε τετράπλευρος προμαχώνας, ο οποίος έχει δεχθεί αλλεπάλληλες προσθήκες και επιδιορθώσεις. Οι τελευταίες παρεμβάσεις σε αυτόν ανάγονται στη Β' Ενετοκρατία και έμειναν ημιτελείς¹⁶⁹.

Στο υψηλότερο σημείο του κάστρου διατηρείται έως τις ημέρες μας η βυζαντινή εκκλησία της Αγίας Σοφίας, η οποία κτίστηκε πάνω στα υπολείμματα του αρχαίου ναού του Απόλλωνος και μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁷⁰. Στα ανατολικά της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας βρίσκεται και η παλιά βενετσιάνικη εκκλησία του Σαν Ρόκο, του 17^{ου} αιώνα, η οποία σήμερα είναι αφιερωμένη στον Άγιο Χαράλαμπο και συνδέεται με τη σωτηρία της πόλης από τον λοιμό του 1689¹⁷¹. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας είχε μετατραπεί σε τζαμί¹⁷².

Στο κάστρο της Κορώνης ο Μαιζών δεν κατεδάφισε όσα κτήρια του εσωτερικού χώρου είχαν απομείνει. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν μέσα στο κάστρο λίγα σπίτια που κατοικούνται μόνιμα, πολλές ιδιοκτησίες, το γυναικείο παλαιοημερολογητικό μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου, καθώς και το νεκροταφείο της πόλης. Ωστόσο, και στην Κορώνη όπως και στη Μεθώνη, για την οικοδόμηση του νέου οικισμού έξω από

¹⁶⁵ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 116.

¹⁶⁶ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 162.

¹⁶⁷ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 117, 120.

¹⁶⁸ Κοντογιάννης, 2001: 70.

¹⁶⁹ Κοντογιάννης, 2001: 71.

¹⁷⁰ Παπαθανασόπουλος - Παπαθανασόπουλος, 2000: 111.

¹⁷¹ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 162.

¹⁷² Αλμπάνη, 2007: 236.

τα τείχη, μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, χρησιμοποιήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις έτοιμο οικοδομικό υλικό, προερχόμενο από το κάστρο.

Επιπλέον στην Κορώνη σημαντικές φθορές έχουν προκληθεί από τη λήψη χώματος από τα κατώτερα σημεία των βάσεων του κάστρου για τις ανάγκες των τοπικών εργαστηρίων κεραμοπλαστικής. Η σταδιακή αφαίρεση χώματος προκάλεσε την κατάρρευση ενός μέρους της οχύρωσης της βορειοανατολικής πλευράς του τείχους.¹⁷³ Η τελευταία καταστροφική παρέμβαση ήταν η ανατίναξη του κυκλικού οθωμανικού προμαχώνα από τους Γερμανούς, το 1944¹⁷⁴.

5. Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟ

Η ελληνική λέξη «διαχείριση» προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα «διαχειρίζομαι», που σημαίνει «παίρνω κάτι στα χέρια μου», «κάνω τις απαραίτητες ενέργειες για κάτι που υπάγεται στην αρμοδιότητά μου», «αποφασίζω τι πρέπει να γίνει σε κάθε περίπτωση»¹⁷⁵. Όσον αφορά όμως τον όρο «πολιτιστική διαχείριση» ως τεχνικό όρο σε σχέση πλέον με την πολιτιστική κληρονομιά και δημιουργία, αυτός αποτελεί μεταφορά στην ελληνική του αγγλικού όρου “management”, ο οποίος αρχικά επικράτησε στο οικονομικό και επιχειρηματικό πεδίο και εν συνεχεία εισήχθη και στον χώρο του πολιτισμού. Βεβαίως υφίστανται σοβαρές διαφορές ανάμεσα στο management μιας επιχείρησης και στην πολιτιστική διαχείριση¹⁷⁶.

Ο όρος «πολιτιστική διαχείριση» συμπεριλαμβάνει τη διαχείριση τόσο της πολιτιστικής κληρονομιάς που μας κληροδοτήθηκε από το παρελθόν όσο και τη διαχείριση της σύγχρονης πολιτιστικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Εμπεριέχει επίσης τον προσδιορισμό των στόχων της πολιτιστικής πολιτικής, τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό της και την αξιοποίηση των πολιτιστικών πόρων¹⁷⁷.

Σύμφωνα με τα άρθρα 1 & 2 του νόμου 3028/2002, η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς συμπεριλαμβάνει, πέρα από τις «υλικές μαρτυρίες» του παρελθόντος,

¹⁷³ Καρποδίνη-Δημητριάδη, 1993: 158.

¹⁷⁴ Andrews, 1953: 18.

¹⁷⁵ Μπαμπινιώτης, 1998: 505 (λήμμα «διαχειρίζομαι»).

¹⁷⁶ Μπιτσάνη, 2004: 89-94.

¹⁷⁷ Μπιτσάνη, 2004: 95.

και την άυλη πολιτιστική κληρονομιά (παραδόσεις, ήθη, έθιμα, μουσική κ.λπ.). Τέλος, η διαχείριση της υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς επικεντρώνεται τόσο στην ακίνητη πολιτιστική κληρονομιά, δηλαδή κυρίως τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, όσο και στα «κινητά μνημεία»¹⁷⁸.

Οτιδήποτε κληροδοτείται σε μας από τους προηγούμενους κατοίκους αυτής της γης, το οποίο είτε κατασκευάστηκε από τους ίδιους είτε απλά πιστοποιήθηκε ως ύπαρξη, δηλαδή το βρήκαν οι παλαιότεροι και αποτελεί βασικό υλικό με ρόλο σημαντικό στο περιβάλλον που βιώνουμε, περιλαμβάνεται σε αυτό που ονομάζουμε φυσική ή ανθρωπογενή κληρονομιά¹⁷⁹. Η ανθρωπογενής κληρονομιά συσχετίζεται άμεσα με τον πολιτισμό και σε αυτήν ακριβώς αναφερόμαστε, όταν κάνουμε λόγο για πολιτιστική κληρονομιά¹⁸⁰.

Ως διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς νοείται εν γένει η θετική αντιμετώπιση και προστασία αυτής, καθώς και η συστηματική της μελέτη με συγκεκριμένη στρατηγική, μεθοδολογία, αρχές, μέσα και τεχνικές, κατά τρόπο λογικό, αποτελεσματικό και μακροπρόθεσμα βιώσιμο. Πρόκειται για μια εξελικτική διαδικασία, που αναπροσαρμόζεται στις εκάστοτε κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές και πολιτικές συνθήκες, αξιοποιώντας τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα, με έμφαση κυρίως στην πρόληψη. Σε καμία περίπτωση δεν περιορίζεται και δεν εστιάζεται αποκλειστικά και μόνο στην οικονομική αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αντιθέτως, αποτελεί μια συνολική και ολοκληρωμένη διαδικασία στην οποία συμπεριλαμβάνονται η μελέτη, η έρευνα, η ανασκαφή, η καταγραφή, η τεκμηρίωση, η ερμηνεία, η αξιολόγηση, η αναστήλωση, η συντήρηση, η διαφύλαξη, η διαμόρφωση του νομοθετικού πλαισίου, η προστασία και εν τέλει η ανάδειξη, η προβολή και η αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς¹⁸¹. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο πρόκειται για μια διαδικασία με ευρύ διεπιστημονικό χαρακτήρα, η οποία συνδυάζει τόσο τις επιστήμες που καταγίνονται παραδοσιακά με την πολιτισμική κληρονομιά, όπως η αρχαιολογία, η ιστορία, η ιστορία της τέχνης, η αρχιτεκτονική, αλλά και πιο σύγχρονες επιστήμες, όπως οι οικονομικές επιστήμες, οι κοινωνικές επιστήμες, το management. Δεν πρόκειται λοιπόν για θέμα ενός και μόνο ειδικού, αλλά χρήζει πολλαπλής προσεγγίσεως, την οποία μόνο μια διεπιστημονική ομάδα μπορεί να επιτύχει. Είναι αυτονόητο πως η κάθε περίπτωση έχει τις

¹⁷⁸ www.yppo.gr/files/g_1950.pdf.- Παπαπετρόπουλος, 2006: 31-43.

¹⁷⁹ Κόκκινος, 2004: 34.

¹⁸⁰ Κόκκινος, 2004: 57.

¹⁸¹ Λαμπρινουδάκης, 2008: 149.

ιδιαιτερότητές της και ως εκ τούτου η διεπιστημονική ομάδα που θα ασχοληθεί μαζί της είναι διαφορετική.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί πως η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί βασικό κοινωνικό αγαθό¹⁸² και συνεπώς κάθε έννοια διαχείρισής της οφείλει να έχει σαφή κοινωνικό προσανατολισμό και να ωφελεί την κοινωνία. Η ωφέλεια αυτή μπορεί να έχει έννοια παιδευτική - διδακτική, ψυχαγωγική, οικονομική ή εν γένει να συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Όσοι λοιπόν καταγίνονται με τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους σοβαρά το κοινωνικό σύνολο και να συμβάλλουν στη σύνδεση και την επαφή της κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά. Πολύ σημαντική είναι η εξασφάλιση της συγκατάβασης και της συμμετοχής ιδίως της τοπικής κοινωνίας σε κάθε μορφή διαχείρισης μνημείων πολιτισμού, η αφύπνιση και η ενεργοποίησή της.

Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι στη σύγχρονη έννοια της διαχείρισης των αρχαιολογικών μνημείων αυτά εν γένει νοούνται ως κοινωνικά αγαθά μεγάλης σημασίας για τη μορφωτική, πνευματική και γενικότερη πολιτιστική πρόοδο της κοινωνίας. Η «Διεθνής Χάρτα για την Προστασία και Διαχείριση της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς» του 1990 κάνει λόγο για «ολοκληρωμένη προστασία» των μνημείων, αναφερόμενη στα μνημεία ως άμεσα βιούμενα κοινωνικά αγαθά¹⁸³. Πρόκειται για εκείνα τα μνημεία τα οποία μπορούν να διατηρηθούν ορατά, επισκέψιμα και αναγνώσιμα από το ευρύ κοινό. Οι κύριες δράσεις – παρεμβάσεις που προβλέπονται είναι: η συντήρηση και στερέωση του μνημειακού καταλοίπου, η αποκατάστασή του, ώστε να καταστεί ανθεκτικό στον χρόνο και αναγνώσιμο από τον επισκέπτη (περιορισμένες ανατάξεις, επαναφορά αρχιτεκτονικών μελών στη θέση τους, συμπλήρωση και αντικατάσταση δομικού υλικού), η αναστήλωση με την επαναφορά κατακειμένων μελών στη θέση τους επί του μνημείου, η ανάδειξη που, πέρα από τα προαναφερθέντα, περιλαμβάνει και τη διαμόρφωση του χώρου (πρόσβαση, φύτευση, διαμόρφωση διαδρόμων κ.ά.), τις υποδομές για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών (θέσεις στάθμευσης, εκδοτήρια εισιτηρίων, χώροι υγιεινής, φύλαξη και ασφάλεια) και την εγκατάσταση εύληπτου και επαρκούς εποπτικού υλικού (ενημερωτικές πινακίδες, κέντρα πληροφόρησης). Τέλος, προβλέπεται στον βαθμό του δυνατού η διάθεση ή η διαμόρφωση του μνημείου για νέα χρήση, κάτι που συνιστά και την πιο προχωρημένη

¹⁸² Σύνταγμα της Ελλάδας, 2008: άρθρο 24.1.

¹⁸³ Βλ. το α. 2 της «Χάρτας για την Προστασία και Διαχείριση της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς» της ICOMOS 1990.

μορφή απόδοσής του στην κοινωνία. Η δυνατότητα αυτή υφίσταται κυρίως στα νεώτερα μνημεία, λόγω του ότι διασώζονται σε καλύτερη κατάσταση. Έτσι κάποια αρχαία θέατρα που διατηρούνται σε ικανοποιητική κατάσταση μπορούν να αξιοποιηθούν για θεατρικές παραστάσεις, άλλα μνημεία μπορούν να λειτουργήσουν ως εκθεσιακοί χώροι (π.χ. η Στοά του Αττάλου), ενώ επίσης άλλοι μνημειακοί χώροι (κάστρα κ.ά.) χρησιμοποιούνται για μουσικές ή θεατρικές παραστάσεις¹⁸⁴.

Απώτερος στόχος τη διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η διαφύλαξη της αυθεντικότητάς της, πράγμα που σημαίνει ότι η όλη διαδικασία δεν περιορίζεται μόνο στα υλικά στοιχεία, αλλά συμπεριλαμβάνει και τα άυλα στοιχεία που συνδέονται στενά με τα μνημεία ή τους αρχαιολογικούς χώρους (μύθοι, παραδόσεις, ήθη, έθιμα κ.ά.), τις πολλαπλές αξίες που εκφράζουν τα κατάλοιπα του παρελθόντος (επιστημονική, εθνική, τοπική, θρησκευτική κ.ά.) αλλά και τις ομάδες ανθρώπων που προσεγγίζουν με τρόπο ξεχωριστό η καθεμία την πολιτισμική κληρονομιά, προσδίδοντάς της διαφορετική αξία και περιεχόμενο¹⁸⁵.

Ωστόσο, για να φθάσουμε στην ανάδειξη, διαχείριση και προβολή ενός μνημείου ή ενός μνημειακού χώρου, προϋποτίθεται αναπόφευκτα μία διαδικασία αξιολόγησής του με συγκεκριμένα μέτρα και σταθμά, αφού είναι δεδομένο ότι κάθε μνημείο εκφράζει ταυτόχρονα πολλές αξίες. Έτσι, λοιπόν, οποιοδήποτε μνημείο πρέπει να αξιολογηθεί για την επιστημονική, την ιστορική, την εθνική, την τοπική, τη θρησκευτική, την αισθητική, τη διδακτική, την πολιτιστική, την οικονομική-τουριστική του αξία, τη σπανιότητα, την παλαιότητά του, την αξία της καλής διατήρησης και αυθεντικότητάς του, και τέλος τη δυνατότητα νέας χρήσης. Ανάλογα με τα παραπάνω καθορίζεται και ο τρόπος με τον οποίο ενδείκνυται να προχωρήσει η διαδικασία ανάδειξης, διαχείρισης και προβολής του μνημείου¹⁸⁶.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι το ζήτημα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αναδεικνύει επιτακτικά και το ζήτημα της στενής σχέσης μεταξύ του πολιτισμού και της τεχνολογίας, δηλαδή των τεχνικών μέσων, των υλικών και των εξελιγμένων μεθόδων, που συνδέονται στενά με την πολιτιστική ανάπτυξη, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της. Το υλικό πολιτιστικό περιβάλλον διαμορφώθηκε χάρη στην εκάστοτε τεχνολογία, ενώ στηρίζεται και τη διατήρησή του σε αυτήν, αφού με διάφορα τεχνολογικά μέσα και μεθόδους μπορεί να παραταθεί ο χρόνος ζωής του και

¹⁸⁴ Λαμπρινουδάκης, 2008: 158-159.

¹⁸⁵ Mason, 2002: 7-13.- Mason - Avrami, 2002: 16-19.

¹⁸⁶ Λαμπρινουδάκης, 2008: 153-156.

να αντιμετωπιστεί η φυσική φθορά. Ταυτόχρονα, όμως, η νέα τεχνολογική πραγματικότητα είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη και για τη φθορά του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ιδίως σε ό,τι αφορά τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος. Το όλο θέμα συνιστά μια ισχυρή αντίφαση, εγείροντας αυτονόητα πολλές και ποικίλες αντιδράσεις¹⁸⁷.

Τα μοντέλα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς

Ο επιστημονικός κλάδος της συντήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς γεννήθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. στη δυτική Ευρώπη και βασίστηκε σε μια ακλόνητη πίστη στην επιστήμη και τη λογική. Τα σημαντικότερα μοντέλα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, που τελούν και στις ημέρες μας εν ισχύ, είναι το «υλικοκεντρικό μοντέλο», το «αξιοκεντρικό μοντέλο» και το μοντέλο «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς»¹⁸⁸.

- **Το «υλικοκεντρικό μοντέλο»**

Χρονικά προηγείται, εμφανίστηκε τον 19^ο αι. με την ανάπτυξη της αρχαιολογικής επιστήμης και κυριάρχησε μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα¹⁸⁹. Εκφράζεται από τη «Χάρτα της Βενετίας» (Venice Charter) του 1964, η οποία θεωρείται το σημαντικότερο κείμενο διεθνώς σχετικά με τη συντήρηση και αναστήλωση του υλικού των μνημείων¹⁹⁰. Όπως προδίδει και το όνομά του, δίνει έμφαση κυρίως στο υλικό, τόσο από άποψη επιστημονική, ιστορική και αρχαιολογική, όσο και από άποψη αισθητική. Σε αυτό εντοπίζεται και η ουσία της αυθεντικότητας του μνημείου. Στόχος λοιπόν είναι η διατήρηση του υλικού με τον εντοπισμό της φθοράς και την αντιμετώπισή της. Στην ουσία η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς νοείται εδώ κυρίως ως έργο τεχνικό και τον κυρίαρχο λόγο έχουν οι αρχαιολόγοι και όχι οι ειδικοί της διαχείρισης. Οι παρεμβάσεις είναι μινιμαλιστικού χαρακτήρα, καθώς επιτρέπονται μόνο οι αναστηλώσεις και απαγορεύονται οι ανακατασκευές. Η χρήση της πολιτιστικής κληρονομιάς από την κοινωνία υποτάσσεται στην έννοια της προστασίας της, ενώ δεν λαμβάνονται υπόψη οι παραδοσιακές αρχές και πρακτικές διαχείρισης της τοπικής κοινωνίας¹⁹¹.

¹⁸⁷ Κόκκινος, 2004: 69.

¹⁸⁸ Poullos (υπό εκδ. ¹): 6.

¹⁸⁹ Stanley-Price et al., 1996: 322-323, 309-310, 69-83, 18-21.

¹⁹⁰ www.icomos.org/venice_charter.html.

¹⁹¹ Mason - Avrami, 2002: 19-23.

Το μοντέλο αυτό κατόρθωσε να συντηρήσει και να διατηρήσει πολλά μνημεία, τα οποία είχαν υποστεί σημαντικές φθορές λόγω των πολεμικών συρράξεων και της γενικότερης πολιτικής αστάθειας του 19^{ου} και του 20^{ου} αι., ενώ παράλληλα κινδύνευαν και από την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη και ανοικοδόμηση που ακολούθησε. Η βασική όμως αδυναμία του εντοπίζεται στην αποκλειστική εξουσία των ειδικών και κυρίως των αρχαιολόγων, ενώ παράλληλα βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην κρατική στήριξη, η οποία δεν είναι πάντοτε εφικτή, διαρκής και επαρκής. Επίσης δεν λαμβάνει υπόψη του την πνευματική ή θρησκευτική σύνδεση των λαών, ιδίως του μη δυτικού κόσμου, με την πολιτιστική τους κληρονομιά και τις παραδοσιακές αρχές και πρακτικές διαχείρισης των μη δυτικών κοινωνιών σε σχέση με την πολιτιστική τους κληρονομιά, με αποτέλεσμα να τις αποκόπτει από αυτήν¹⁹².

Αξίζει να σημειωθεί πως στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης αναπτύχθηκε η ιδέα της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και η υιοθέτηση της λίστας των μνημείων της από την UNESCO το 1972. Σε αυτήν τη λίστα διαπιστώνονται σημαντικές δυσαναλογίες, καθώς προβάλλονται ιδιαίτερα συγκεκριμένες περιοχές και κατηγορίες πολιτιστικής κληρονομιάς εις βάρος άλλων, οι οποίες παραμερίζονται ή υποβαθμίζονται. Ως επί το πλείστον προβάλλεται η ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά, ιστορικές πόλεις, θρησκευτικά κτήρια και χριστιανικές εκκλησίες¹⁹³.

Για τους παραπάνω λόγους, το «ωλικοκεντρικό» μοντέλο θεωρείται σήμερα ξεπερασμένο. Εξακολουθεί ωστόσο να εφαρμόζεται σε αρκετές χώρες του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.

- **Το «αξιοκεντρικό μοντέλο»**

Προέκυψε ως αποτέλεσμα της κριτικής που ασκήθηκε στο «ωλικοκεντρικό μοντέλο» και αναπτύχθηκε στον δυτικό κόσμο από τη δεκαετία του 1980 και εξής. Δίνει έμφαση κυρίως στις αξίες τις οποίες προσδίδουν στην πολιτιστική κληρονομιά διαφορετικές ομάδες ενδιαφερομένων προσώπων. Ως ομάδα ενδιαφερομένων προσώπων νοείται κάθε ομάδα ανθρώπων με έννομο ενδιαφέρον για την πολιτιστική κληρονομιά, ενώ ως αξία νοείται ακριβώς αυτό το έννομο ενδιαφέρον της ομάδας γι' αυτήν, ή μια σειρά θετικών χαρακτηριστικών ή ποιοτήτων της κληρονομιάς¹⁹⁴.

¹⁹² Langford, 1983: 1-6.

¹⁹³ Poullos (υπό εκδ. 1): 7.

¹⁹⁴ Mason, 2002: 27.- Mason - Avrami, 2002: 15.

Έτσι, ως ομάδες ενδιαφερομένων νοούνται, πέρα από τους επαγγελματίες της συντήρησης και τους σχετικούς επιστήμονες, οι τοπικές κοινωνίες που ζουν μέσα ή γύρω από αυτήν την πολιτιστική κληρονομιά, οι ομάδες με παραδοσιακούς στενούς δεσμούς με αυτήν, όπως οι κοινότητες ιθαγενών, οι ερευνητές και οι μελετητές ή ακόμα και οι μελλοντικές γενιές¹⁹⁵. Αφετέρου, μιλώντας για αξίες, πέρα από τα υλικά στοιχεία, εννοούμε και άυλες αξίες, όπως η αξία χρήσης ή η κοινωνική αξία, η εθνική αξιοπρέπεια, η οικονομική ανάπτυξη, η πνευματική ζωή, η θρησκευτική, η πνευματική αξία κ.ά.¹⁹⁶.

Ακριβώς στις αξίες αυτές εντοπίζεται η αυθεντικότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς και στόχος του μοντέλου αυτού είναι η διαφύλαξη των αξιών του παρελθόντος και του παρόντος για χάρη των μελλοντικών γενεών. Η διαχείριση, λοιπόν, της πολιτιστικής κληρονομιάς αποκτά εδώ ευρείες πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις. Είναι μια συνεχής και διαρκής διαδικασία, η οποία λαμβάνει υπόψη της όλες τις ενδιαφερόμενες κοινωνικές ομάδες με έναν τρόπο ισότιμο και δημοκρατικό, ενεργοποιώντας το κοινωνικό σύνολο. Όμως τον πρώτο και κύριο λόγο διατηρούν οι ειδικοί, κυρίως αρχαιολόγοι και ειδικοί της διαχείρισης, ιδίως σε περιπτώσεις σύγκρουσης αξιών ή κοινωνικών ομάδων¹⁹⁷.

Ωστόσο στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει κάποιο λόγο πλέον και η ευρύτερη κοινωνία. Η χρήση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι γενικά αποδεκτή, αλλά στον βαθμό που δεν υπονομεύει την προστασία της. Επιτρέπονται μικρές παρεμβάσεις στην υλική δομή, όπως επί μέρους αποκαταστάσεις μνημείων με το ίδιο υλικό¹⁹⁸.

Το μοντέλο αυτό λαμβάνει μερικώς υπόψη του την άυλη σύνδεση των λαών του μη δυτικού κόσμου με την πολιτιστική τους κληρονομιά, καθώς και τις παραδοσιακές αρχές και πρακτικές διαχείρισης των μη δυτικών κοινωνιών, εφόσον αυτές δεν προσκρούουν στις σύγχρονες αρχές των επιστημών της συντήρησης¹⁹⁹. Αν και διατυπώθηκε στον δυτικό κόσμο, βρίσκει στις ημέρες μας διαρκώς ευρύτερη εφαρμογή και στους μη δυτικούς πολιτισμούς. Οι αρχές του εφαρμόζονται σήμερα από πολύ σημαντικούς κρατικούς και διεθνείς φορείς προστασίας και διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και από σημαντικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και

¹⁹⁵ ICOMOS Australia, 1999: articles 12, 26.3.

¹⁹⁶ ICOMOS Australia, 1999: articles 7.1, 24.1-2.

¹⁹⁷ Demas, 2002: 48.

¹⁹⁸ ICOMOS Australia, 1999: articles 7.1, 24.1-2.

¹⁹⁹ Poullos (υπό εκδ. ¹): 12.

ερευνητικά κέντρα, όχι μόνο στον δυτικό κόσμο αλλά και σε μη δυτικές χώρες, όπως στην Κίνα. Στηρίζεται κυρίως στη «Χάρτα της Μπούρρα» (Burra Charter) του 1999²⁰⁰.

Το «αξιοκρατικό μοντέλο» έχει υποστηριχθεί από δημοσιεύματα του Ινστιτούτου Getty και στο πλαίσιο του το Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς (World Heritage Center) ανέπτυξε αξιολογικές πρωτοβουλίες, όπως “the Global Strategy for a Balanced, Representative and Credible World Heritage List” (UNESCO 1994b), με στόχο την άρση των μεροληψιών της Λίστας Παγκόσμιας Κληρονομιάς (World Heritage List), την αναγνώριση τοπικών και αυτοχθόνων αντιλήψεων για τις αξίες της πολιτιστικής κληρονομιάς και την ενθάρρυνση της συμμετοχής των τοπικών κοινοτήτων στη συντήρηση των χώρων Παγκόσμιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Τέλος, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής του αξιοκρατικού μοντέλου είναι το “Chaco Culture National Historical Park” στο Νέο Μεξικό των ΗΠΑ.²⁰¹

- **Το μοντέλο «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς»**

Το μοντέλο αυτό καθιερώνεται προοδευτικά την τελευταία δεκαετία κυρίως στον μη δυτικό κόσμο, αλλά και διεθνώς, χάρη στις πρωτοβουλίες του «International Center for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property» [Διεθνές Κέντρο για τη Μελέτη της Συντήρησης και Αναστήλωσης της Πολιτιστικής Περιουσίας] (ICCROM) στη Ρώμη. Το ICCROM επικεντρώνεται κυρίως σε απτούς και συγκεκριμένους χώρους πολιτισμικής κληρονομιάς, ενώ παράλληλα η UNESCO, υιοθετώντας το μοντέλο αυτό, ασχολείται αποκλειστικά με άυλες, μη απτές πολιτισμικές πρακτικές και προσπάθειες. Το ICCROM είχε αρχικά ακολουθήσει τα δύο προηγούμενα μοντέλα, αλλά από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 στρέφεται προς το μοντέλο της ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς και αναπτύσσει σχετικά προγράμματα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 υλοποιεί το «Living Heritage Sites Programme» [Πρόγραμμα Χώρων Ζώσας Κληρονομιάς]. Το πρόγραμμα αυτό στοχεύει στην ανάπτυξη και υποστήριξη του μοντέλου ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς και αρχικά αφορούσε την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ασίας, αλλά στη συνέχεια απέκτησε πιο διεθνείς προοπτικές, συνδεδεμένο και με άλλα προγράμματα, όπως το «Africa 2009» και τα «ATHAR programmes». Επίσης αρχικά και η UNESCO υιοθέτησε το υλικοκεντρικό και το αξιοκρατικό μοντέλο και στο

²⁰⁰ www.icomos.org/australia/burra.html.

²⁰¹ Poullos (υπό εκδ. ¹): 9.

πλαίσιο αυτό, όπως είδαμε, αναδύθηκε η ιδέα της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Όμως, στην πορεία, αναπτύχθηκε ως ξεχωριστή μονάδα και ο “UNESCO Intangible Heritage Sector” [τομέας άυλης κληρονομιάς της UNESCO]. Η νέα μονάδα διετύπωσε τη «Σύμβαση για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς» [Intangible Cultural Heritage Convention, UNESCO 2003], συμπληρώνοντας και επεκτείνοντας τη «Σύμβαση της Παγκόσμιας Κληρονομιάς» [World Heritage Convention]²⁰².

Το μοντέλο αυτό δεν έχει καθολική εφαρμογή, αλλά αφορά τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες η πολιτιστική κληρονομιά παραμένει και σήμερα ζώσα, δηλαδή βρίσκεται σε εξέλιξη στο πλαίσιο της συνέχειας της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά. Περιλαμβάνει υλικά στοιχεία αλλά και άυλα, νοούμενα ως ενιαίο σύνολο²⁰³.

Όταν μιλάμε για συνέχεια της αρχικής και γνήσιας σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά, εννοούμε τη συνέχεια της αρχικής λειτουργίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη συνέχεια της διαμόρφωσης του εσωτερικού και εξωτερικού χώρου της κληρονομιάς σύμφωνα με την αρχική της λειτουργία, τη συνέχεια των παραδοσιακών αρχών και πρακτικών διαχείρισης και φροντίδας της κληρονομιάς από την κοινωνία, καθώς και τη συνέχεια της φυσικής παρουσίας της κοινωνίας, εντός ή εγγύς της κληρονομιάς²⁰⁴.

Το μοντέλο αυτό αφορά κυρίως ιστορικές πόλεις, παραδοσιακούς οικισμούς, θρησκευτικά και λατρευτικά κέντρα ή πολιτιστικά τοπία. Η έννοια της αυθεντικότητας εστιάζεται κυρίως στη συνέχεια της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά στο πέρασμα του χρόνου. Εδώ υπάρχει ιεραρχική διάκριση ανάμεσα στην «κεντρική κοινότητα», η οποία βρίσκεται σε στενή δημιουργική σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της, και την ευρύτερη κοινωνία ή και τις λεγόμενες «περιφερειακές κοινότητες», όπως είναι οι ειδικοί της διαχείρισης, οι αρχαιολόγοι, οι επενδυτές, οι τουρίστες, ή οι άλλες ενδιαφερόμενες ομάδες τοπικού ή και διεθνούς χαρακτήρα. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα μοντέλο ιεραρχικό²⁰⁵.

Ως κληρονομιά νοείται κάθε κληροδοτούμενο στοιχείο, άυλο και υλικό, που προκύπτει από την αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης. Άυλα και υλικά στοιχεία

²⁰² Roulis (υπό εκδ. ¹): 13-14.

²⁰³ Munjeri, 2004: 18.

²⁰⁴ Roulis (υπό εκδ. ¹): 16.

²⁰⁵ Roulis (υπό εκδ. ¹): 17.

θεωρούνται ως ενιαίο σύνολο, ως αδιαίρετη οντότητα, με έμφαση όμως στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά, η οποία διαμορφώνει και το πλαίσιο μέσα στο οποίο αποκτά νόημα και περιεχόμενο και η υλική πολιτιστική κληρονομιά²⁰⁶.

Εκείνο που απαιτείται πρωτίστως είναι η λεγόμενη «λειτουργική συνέχεια», δηλαδή η συνέχεια της γνήσιας, αρχικής λειτουργίας ενός αρχαιολογικού χώρου. Αυτή η «λειτουργική συνέχεια» οφείλει να είναι στενά συνυφασμένη με τις διαδικασίες συντήρησης, προσδιορισμού και γενικότερης διευθέτησης του ευρύτερου κοινωνικού αλλά και φυσικού περιβάλλοντος. Αναγκαία επίσης είναι και η παρουσία μιας γνήσιας κοινότητας στον αρχαιολογικό χώρο, η οποία συνδέει άμεσα την ταυτότητα, την αξιοπρέπεια, την υπερηφάνεια, την αυτοεκτίμηση, τον αυτοπροσδιορισμό και την αυτογνωσία της με τον αρχαιολογικό χώρο, θεωρώντας τη φροντίδα γι' αυτόν ύψιστο, έμφυτο ή αυτονόητο καθήκον της. Η φυσική παρουσία της κοινότητας έχει κυρίως έννοια λειτουργική και όχι τόσο τοπογραφική ή γεωγραφική και εμπεριέχει και το ενδεχόμενο αλλαγών ή και παροδικών χασμάτων στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών, οικονομικών ή άλλων εξελίξεων, τοπικών ή διεθνών. Γενικότερα, η εξέλιξη στο πέρασμα του χρόνου είναι σημαντική παράμετρος για την επιβίωση και τη συνέχιση της ζώσας κληρονομιάς. Για παράδειγμα, σε ένα λατρευτικό χώρο η ανανέωση ή η αναστήλωση του ναού ή της εικόνας νοείται ως έκφραση της πράξης της πίστης και της λατρείας, θεωρείται ιερό καθήκον της λατρευτικής κοινότητας, θέμα που άπτεται της αξιοπρεπείας της, ενώ επιτρέπει αλλαγές και εξελίξεις. Ένα κατεστραμμένο λατρευτικό οικοδόμημα ή μια κατεστραμμένη εικόνα δεν μπορεί να είναι αντικείμενο λατρείας²⁰⁷.

Αξίζει επίσης να επισημανθεί πως η «κεντρική κοινότητα» του μοντέλου αυτού διαφοροποιείται ουσιαστικά από την τοπική κοινότητα που συναντάμε στο αξιοκρατικό μοντέλο, ως μια από τις ομάδες ενδιαφερομένων. Η «κεντρική κοινότητα», διατηρώντας γνήσια και λειτουργική σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά, αποτελεί τον κυρίαρχο παράγοντα στη διαχείρισή της. Οι ειδικοί – επαγγελματίες της συντήρησης και οι υπόλοιπες ομάδες ενδιαφερομένων έχουν ρόλο υποστηρικτικό, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο υποστήριξης και καθοδήγησης προς την κεντρική κοινότητα με στόχο την συνέχεια της λειτουργικής σχέσης της με την πολιτιστική κληρονομιά. Στο μοντέλο αυτό οι σύγχρονες αρχές και πρακτικές συντήρησης προσαρμόζονται στις παραδοσιακές πρακτικές της κεντρικής κοινότητας,

²⁰⁶ Munjeri, 2004: 18.

²⁰⁷ Poullos (υπό εκδ. ¹): 16.

αντίθετα με το υλικοκεντρικό και το αξιοκεντρικό μοντέλο. Η πολιτιστική κληρονομιά αντιμετωπίζεται εδώ, αντίθετα με τα δύο προηγούμενα μοντέλα, ως πόρος ανανεώσιμος. Εκφράζεται επομένως μια προσέγγιση από τα κάτω προς τα πάνω, βασισμένη κυρίως στην κοινότητα που έχει δημιουργήσει την κληρονομιά και διατηρεί τη γνήσια σχέση μαζί της, καθώς αυτή φέρει και την κύρια ευθύνη της διαχείρισής της. Το μοντέλο της ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς απαιτεί τη συντήρηση της κληρονομιάς μέσα από τη σχέση της με την παρούσα κοινότητα, από την παρούσα κοινότητα και για το καλό της παρούσας κοινότητας. Η έμφαση αποδίδεται στο παρόν, καθώς εδώ και το παρελθόν τοποθετείται στο παρόν. Παρελθόν, παρόν και μέλλον ενώνονται σε ένα συνεχές παρόν. Εδώ ακριβώς εδράζεται και η έννοια της συνέχειας, μια έννοια που στο μοντέλο αυτό αποκτά κομβικό ρόλο και το διαφοροποιεί πλήρως από τα δύο προηγούμενα μοντέλα²⁰⁸.

Συνοψίζοντας, στόχος του μοντέλου αυτού είναι η διατήρηση και η συνέχεια της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά, ενώ μέσω αυτής επιτυγχάνεται και η διατήρηση των υλικών στοιχείων. Μεγάλη σημασία αποδίδεται στην καθημερινή και διαρκή χρήση της κληρονομιάς, σύμφωνα πάντα με την αρχική της λειτουργία και συνδέοντας στενά τις έννοιες της προστασίας και της χρήσης. Προηγούνται οι παραδοσιακές αρχές και πρακτικές διαχείρισης, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη και τα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα. Επιτρέπονται περισσότερες παρεμβάσεις στο υλικό, ακόμα και ανακατασκευές, πάντοτε όμως στο πλαίσιο του σεβασμού της αρχικής λειτουργίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Επίσης η τελευταία δεν νοείται πλέον ως υλικό ή ως μνημείο που πρέπει να διατηρηθεί άθικτο για τις μελλοντικές γενεές, αλλά αντιμετωπίζεται ως αδιάσπαστο κομμάτι της ζωής και της ταυτότητας της παρούσας κοινωνίας. Έτσι, παρελθόν, παρόν και μέλλον δεν διαχωρίζονται, αλλά συναποτελούν ένα συνεχές παρόν, μια διαρκή συνέχεια. Περνάμε λοιπόν από τα μνημεία στις κοινωνίες, από την υλική στις άυλες συνδέσεις των κοινωνιών με την πολιτιστική κληρονομιά και από την έννοια της ασυνέχειας στην έννοια της συνέχειας. Βέβαια το εν λόγω μοντέλο είναι ακόμη σε εξέλιξη και ο χρόνος θα δείξει πώς θα διαμορφωθεί η συνεργασία ειδικών και «κεντρικών κοινοτήτων».

Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως ενώ τα δύο πρώτα μοντέλα διαμορφώθηκαν κυρίως από τον επιστημονικό κόσμο και μάλιστα από τους επαγγελματίες της συντήρησης,

²⁰⁸ Ρουλιός (υπό εκδ. ¹): 15-18.

το τελευταίο αναδύθηκε κυρίως μέσα από μη δυτικές κοινότητες ιθαγενών, που ήταν φορείς πολιτιστικής κληρονομιάς και διατηρούσαν γνήσια και στενή σχέση μαζί της. Στην Ελλάδα το μοντέλο της ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς έχει προταθεί σε ερευνητικό επίπεδο για τα Μετέωρα, που αποτελούν μια θρησκευτική – μοναστική κοινότητα με έντονα διαχρονικά χαρακτηριστικά λειτουργικής συνέχειας, ενώ στο εξωτερικό εφαρμόζεται σε Χώρους Παγκόσμιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εφαρμογής του μοντέλου στον διεθνή χώρο αποτελούν ο ναός “Tooth Relic” στην πόλη Kandy της Sri Lanka, καθώς και η πλατεία “Jemaa el-Fna” στο Marrakesh του Μαρόκου²⁰⁹.

- **Κριτική προσέγγιση των μοντέλων**

Είναι εμφανές ότι τα τρία αυτά μοντέλα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς ακολουθούν μια χρονολογική αλλά και ιδεολογική εξέλιξη. Το αξιοκρατικό μοντέλο, ως πρωιμότερο, κλήθηκε να αντιμετωπίσει κατεπείγουσες ανάγκες άμεσης επέμβασης, προκειμένου να διασωθούν πραγματικοί πολιτιστικοί και αρχαιολογικοί θησαυροί, οι οποίοι κινδύνευαν όχι τόσο από τη φυσιολογική φθορά του χρόνου όσο από τις ανεξέλεγκτες ανθρώπινες παρεμβάσεις, από την αλόγιστη και άναρχη δόμηση, από την ασύδοτη εκμετάλλευση, από τη μόλυνση του περιβάλλοντος, από την ταχύτατη εκβιομηχάνιση, από το κυνήγι του κέρδους ή και από την άγνοια των τοπικών και ευρύτερων κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό ήταν μάλλον φυσιολογική και αναμενόμενη η αρχική απόλυτη προσκόλληση στα υλικά στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, δεδομένου ότι αυτά αποτελούν το μόνο απτό και ορατό δείγμα που επιβιώνει στο παρόν και επιπλέον οι παρεμβάσεις σε αυτά είναι εμφανείς. Αξίζει εδώ να επισημανθούν και η έλλειψη αξιολογής εμπειρίας στο συγκεκριμένο θέμα, καθώς και η τάση, ιδίως στη χώρα μας, του κλασικισμού, ο οποίος δίνοντας έμφαση στα μνημεία της κλασικής αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, παραγκώνισε για αξιολογικό χρονικό διάστημα τα μνημεία που ανάγονται σε μεταγενέστερες περιόδους, μια τακτική που επέφερε καταστροφικές επιπτώσεις στα τελευταία.

Ακολουθώντας το αξιοκρατικό μοντέλο αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια να απεμπλακεί η διαχείριση και ανάδειξη των μνημείων από την αυστηρή, απόλυτη και μονομερή προσκόλληση στην ύλη, αποδίδοντας πλέον έμφαση και στις κάθε λογής αξίες που εκφράζονται από τα μνημεία. Δίνεται πλέον βαρύτητα και στον ανθρώπινο

²⁰⁹ Poullos (υπό εκδ. ¹): 14.

παράγοντα, στις εμπλεκόμενες κοινωνικές ομάδες, η φωνή των οποίων ακούγεται, όσο και αν οι ειδικοί της συντήρησης και οι αρχαιολόγοι επιστήμονες διατηρούν τον κυρίαρχο ρόλο. Με άλλα λόγια, το αξιολογικό μοντέλο αποτελεί ουσιαστικά εκείνο το μεταβατικό στάδιο που νομοτελειακά είναι αναγκαίο σε κάθε εξελικτική διαδικασία, προκειμένου να μεταβούμε σε μια ριζικά διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων.

Αυτή η ριζικά διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων είναι το «μοντέλο ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς», το οποίο ανατρέπει καθιερωμένες ισορροπίες και παραδοσιακές πρακτικές ευρέως εδραιωμένες, δίνοντας έμφαση περισσότερο στη γνήσια και λειτουργική συνέχεια της πολιτιστικής κληρονομιάς και στη χρήση της, παρά στα υλικά στοιχεία αυτά καθεαυτά. Συνδέει την πολιτιστική κληρονομιά με το σήμερα και με τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας, την καθιστά ουσιαστικό και λειτουργικό στοιχείο της ζωής και τη συνδυάζει με την ανάπτυξη και το μέλλον.

Μια τέτοια προοπτική συμφωνεί απόλυτα και με το συνταγματικό δικαίωμα κάθε ανθρώπου για προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, καθώς και με την αντίστοιχη υποχρέωση της πολιτείας²¹⁰. Εξάλλου από τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, έχει διευρυνθεί η έννοια του όρου προστασία, καθώς συσχετίζεται στενά και με την άμεση επαφή των πολιτών με τα μνημεία. Αυτή η επαφή δεν νοείται πλέον μόνο ως επίσκεψη αλλά και ως αξιοποίηση και χρήση των μνημείων, με τρόπο βέβαια που συνάδει με τον ιστορικό και πολιτιστικό τους χαρακτήρα. Οι αντιλήψεις αυτές αντανακλώνται στη «Διεθνή Χάρτα για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων και Αρχαιολογικών Χώρων» του ICOMOS (1964), καθώς και στη «Σύμβαση για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης» (Γρανάδα, 3-10-1985)²¹¹.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, το μοντέλο της «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς» αποτελεί ουσιαστικά ένα «μοντέλο στρατηγικής καινοτομίας» στον χώρο του πολιτισμού. Η έννοια αυτή έχει εισαχθεί τις τελευταίες δεκαετίες ως επί το πλείστον στον χώρο των οικονομικών δραστηριοτήτων και των επιχειρήσεων. Με τον όρο «στρατηγική καινοτομία» εννοούμε την εισήγηση - υιοθέτηση μιας «βασικά διαφορετικής στρατηγικής είτε ενός νέου τρόπου ανταγωνισμού είτε ενός νέου επιχειρηματικού μοντέλου σε μια υπάρχουσα βιομηχανία». Στην ουσία μια επιχείρηση προσεγγίζει νέες κατηγορίες πελατών ή πελάτες που δεν καλύπτονται πλήρως από άλλους

²¹⁰ Γώγος, 2004: 297.

²¹¹ Γώγος, 2004: 298-300.

ανταγωνιστές, κάνει νέες προτάσεις προϊόντων ή υπηρεσιών στον χώρο που δραστηριοποιείται ή εισηγείται καινούριους τρόπους προώθησης ή παραγωγής ήδη υπαρχόντων ή καινούριων προϊόντων και υπηρεσιών σε πελατειακά τμήματα υπάρχοντα ή νεο-αναδυόμενα²¹².

Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν είναι ωστόσο χώρος επιχειρηματικός ή οικονομικός. Όταν λοιπόν μιλάμε για στρατηγική καινοτομία στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, δεν αναφερόμαστε βέβαια σε υλικά προϊόντα ή υπηρεσίες, αλλά στην κληρονομιά αυτή καθαυτή και την προστασία της από βλαπτικές ή καταστροφικές παρεμβάσεις. Η όλη διαδικασία δεν απευθύνεται σε πελάτες, αλλά στην κοινότητα εκείνη που θεωρείται υπεύθυνη για τον προσδιορισμό και την προστασία της κληρονομιάς. Ο τρόπος ανάπτυξης της στρατηγικής καινοτομίας στην προκειμένη περίπτωση συσχετίζεται με τις μεθόδους που υιοθετούνται για την προστασία και την ανάδειξη της κληρονομιάς. Απώτερος στόχος είναι η διεύρυνση της έννοιας της πολιτισμικής κληρονομιάς και η ουσιαστικότερη προστασία και ανάδειξή της με την εμπλοκή περισσότερων κοινοτήτων και παραγόντων²¹³. Είναι βεβαίως αυτονόητο ότι η προστασία και η ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς συμπεριλαμβάνουν και όλα εκείνα τα μέτρα που σε κάθε περίπτωση κρίνονται αναγκαία για την επιβίωση και διατήρησή της²¹⁴.

Το μοντέλο ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς είναι κάτι παραπάνω από την εισήγηση μια νέας στρατηγικής συγκεκριμένων οργανώσεων, όπως το ICCROM ή η UNESCO. Επηρεάζει τον τομέα της συντήρησης ως σύνολο, επεκτείνει τα όριά του περιλαμβάνοντας κοινότητες, κυρίως ιθαγενών-μη δυτικών πληθυσμών, και πολιτισμούς που δεν θα μπορούσαν να ενταχθούν στα άλλα μοντέλα. Εισηγείται μια νέα λογική στη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, δίνοντας έμφαση στη συνέχεια της γνήσιας και λειτουργικής σχέσης της κεντρικής κοινότητας με την κληρονομιά, προωθώντας την άυλη περισσότερο παρά την υλική πολιτιστική κληρονομιά, ενθαρρύνοντας τους παραδοσιακούς τρόπους αξιολόγησης της κληρονομιάς, ακολουθώντας κυρίως τα παραδοσιακά συστήματα και τις παραδοσιακές πρακτικές συντήρησης, ακόμα και αν είναι αντίθετα προς τα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα και, τέλος, θέτοντας συχνά σε δεύτερη μοίρα τα υλικά στοιχεία έναντι των άυλων στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ωστόσο, πρέπει

²¹² Poullos (υπό εκδ. ¹): 3.

²¹³ Poullos (υπό εκδ. ¹): 4-5.

²¹⁴ Γώγος, 2004: 300.

να επισημάνουμε πως το μοντέλο αυτό δεν εισάγει μια εντελώς καινούρια διάσταση στον χώρο της συντήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι διάφορες εμπλεκόμενες κοινότητες και η ηθική ή πνευματική τους σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά υφίστανται και στα δύο προηγούμενα μοντέλα, ιδίως μάλιστα στο αξιοκεντρικό. Όμως, το μοντέλο ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς κάνει μια ριζική τομή στη διαχείρισή της, αλλάζοντας τις ισορροπίες και δίνοντας προτεραιότητα στην κεντρική κοινότητα και τη συνέχεια της γνήσιας σχέσης της με την πολιτιστική κληρονομιά. Έτσι επαναπροσδιορίζει ριζικά τη γενική ιδέα της κληρονομιάς και τις πρακτικές και μεθόδους συντήρησής της, αλλά και τους στόχους της όλης διαδικασίας. Για πρώτη φορά προκαλεί και θέτει σε αμφισβήτηση πολύ ισχυρές αρχές, καθιερωμένες από τα δύο προηγούμενα μοντέλα²¹⁵. Ταυτόχρονα αντιπροσωπεύει με πληρότητα την αρχή ότι κάθε μνημείο υπηρετεί ταυτόχρονα πολλαπλούς στόχους δημόσιου συμφέροντος, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι αυτοί δεν θέτουν σε κίνδυνο την επιβίωση του μνημείου, δεν αναιρούν την ιστορική και πολιτιστική του υπόσταση και συνάδουν με την ιδιαιτερότητά του²¹⁶.

Το μοντέλο αυτό μπορεί να βρει ευρεία εφαρμογή στα περισσότερα από τα κάστρα του ελλαδικού χώρου, δεδομένου ότι πολλά από αυτά βρίσκονται πολύ κοντά ή και μέσα σε οικισμούς, πόλεις και κωμοπόλεις, συνδέονται στενά με την ιστορία, τη ζωή, τον πολιτισμό και την εξέλιξή τους και ως εκ τούτου συγκεντρώνουν πολλά χαρακτηριστικά «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς» με ποικίλες δυνατότητες περαιτέρω αξιοποίησής τους. Επιπλέον πολλά από αυτά έχουν επαναχρησιμοποιηθεί με διάφορους τρόπους σε μεταγενέστερες περιόδους, γεγονός που τα συνδέει ακόμα πιο στενά με τις τοπικές τους κοινωνίες και προσδίδει και άλλες διαστάσεις στην ιστορική και πολιτιστική τους φυσιογνωμία. Πολλά εξάλλου κατοικούνταν ή και κατοικούνται από μόνιμους κατοίκους μέχρι και τις ημέρες μας.

Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε ότι τα κάστρα του ελλαδικού χώρου, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων ανάγεται στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, τη Φραγκοκρατία, τη Λατινοκρατία και την Τουρκοκρατία, επισκιασμένα από τα μνημεία της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα παραμελήθηκαν ή και κακοποιήθηκαν από τη νεοελληνική πολιτεία και κοινωνία. Η προώθηση λοιπόν της ανάδειξής τους μέσα στο πλαίσιο που ορίζει το μοντέλο της

²¹⁵ Poullos (υπό εκδ. ¹): 22-23.

²¹⁶ Γώγος, 2004: 302, 309-312.

«ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς», θα βοηθήσει ώστε να βγουν από την αφάνεια, τη λήθη και την αδράνεια.

6. Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ, ΤΗΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ

Με δεδομένο το γεγονός ότι στη χώρα μας οι περισσότεροι αρχαιολογικοί χώροι και ιδίως τα βυζαντινά και μεσαιωνικά κάστρα βρίσκονται δίπλα, πολύ κοντά ή και μέσα σε σύγχρονους οικισμούς, ή, σε αρκετές περιπτώσεις, κατοικούνται και σήμερα από μόνιμους κατοίκους, κατανοούμε ότι το μοντέλο της «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς» στις διάφορες μορφές και εκδοχές του μπορεί να βρει ευρύτατη εφαρμογή. Βέβαια κάθε αρχαιολογικός χώρος είναι διαφορετικός και έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες και ως εκ τούτου χρειάζεται ειδική κατά περίπτωση μελέτη και προσεκτική μεθόδευση.

Όπως ήδη έχει επισημανθεί, όταν μιλάμε για χώρους «ζώσας» πολιτιστικής κληρονομιάς, εννοούμε κατεξοχήν την περίπτωση στην οποία υφίσταται μια γνήσια τοπική κοινότητα, η οποία έχει στενή σχέση με τον αρχαιολογικό χώρο. Στις περιπτώσεις λοιπόν αυτές στόχος των επεμβάσεων συντήρησης, διαχείρισης και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς οφείλει να είναι η διατήρηση αυτής της στενής σχέσης στο πλαίσιο της λειτουργικής συνέχειας της πολιτιστικής κληρονομιάς, με έντονη ευαισθητοποίηση και ανάμειξη αυτής της τοπικής κοινότητας, η οποία παίζει πρωτεύοντα ρόλο στον συνολικό σχεδιασμό της πολιτικής της διαχείρισης. Αντίθετα οι περιφερειακές κοινότητες και οι επαγγελματίες της συντήρησης αποκτούν δευτερεύοντα και συμπληρωματικό ρόλο. Προέχουν η διατήρηση της φυσικής παρουσίας της κοινότητας, η διατήρηση της λειτουργικής συνέχειας του χώρου της πολιτιστικής κληρονομιάς, η συνέχεια των διαδικασιών συντήρησης, προσδιορισμού και διευθέτησης του χώρου. Επίσης επιτρέπονται επεμβάσεις, πάντοτε στο πλαίσιο της συνέχειας της γνήσιας λειτουργίας του χώρου,

ώστε αυτός να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες της τοπικής-κεντρικής κοινότητας²¹⁷.

Επιπρόσθετα αξίζει να επισημάνουμε πως στις περιπτώσεις που τα μνημειακά κατάλοιπα, αρχαία, μεσαιωνικά ή νεώτερα, βρίσκονται μέσα ή πολύ κοντά στον πολεοδομικό ιστό μεγάλων πόλεων, δημιουργούν ελεύθερους χώρους, οι οποίοι όχι μόνο αναδεικνύουν τα μνημεία, αλλά καθορίζουν και την ταυτότητα των πόλεων στις οποίες εντάσσονται. Το μνημειακό σύνολο βρίσκεται σε άμεση επαφή και διαπλοκή με παλαιότερες αλλά και νεώτερες φάσεις της ζώσης πόλεως και επομένως τα μνημειακά κατάλοιπα προβάλλονται αναπόφευκτα πάνω στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό. Στις περιπτώσεις αυτές το ζητούμενο είναι η αρμονική συνύπαρξη του αρχαίου και του νέου, η οποία εξαρτάται από την αναγνωρισιμότητα των μνημείων και από τη διατήρηση του περιβάλλοντος χώρου ως ελεύθερου και σε κατάσταση τέτοια, ώστε τα μνημειακά κατάλοιπα να είναι εμφανή, ευδιάκριτα, προσβάσιμα και επισκέψιμα²¹⁸. Τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα μνημεία που βρίσκονται στο κέντρο της Αθήνας ή το Επταπύργιο στη Θεσσαλονίκη. Στις περιπτώσεις αυτές τα μνημεία, πέρα από το ότι αποτελούν σημείο αναφοράς και ανάδειξης της ιστορικής συνέχειας των πόλεων, δίνοντας το στίγμα της ιστορικής τους εξέλιξης²¹⁹, συνιστούν ταυτόχρονα χώρους ανάπτυξης πολιτιστικών δράσεων, αναψυχής, διαμόρφωσης και ενίσχυσης της συλλογικής μνήμης, μέσα σε ένα πολεοδομικό και οικιστικό περιβάλλον, που τείνει στην ομοιομορφία και την τυποποίηση. Η ανάδειξη, λοιπόν, του πολιτιστικού και ιστορικού τους φορτίου και η λειτουργική τους ένταξη στη σύγχρονη πραγματικότητα, με τρόπο που να συνάδει με τη διαφύλαξη της γνησιότητας και της αυθεντικότητάς τους, συνιστούν επιτακτική ανάγκη.

Ειδικά στη Μεθώνη και την Κορώνη, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής για την προστασία και την ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, άρχισαν προοδευτικά να λαμβάνονται μέτρα για την προστασία, την ανάδειξη και την προβολή των κάστρων.

Όμως οι περιστασιακές παρεμβάσεις συντήρησης ή αναστήλωσης που υλοποιήθηκαν και στα δύο κάστρα, χωρίς να χάνουν βέβαια την πρακτική τους αξία για την επιβίωση των μνημείων ενάντια στη φθορά του χρόνου, δεν ήταν σε θέση να προωθήσουν ουσιαστικά και ολοκληρωμένα την προβολή και την ανάδειξή τους.

²¹⁷ Roulios (υπό εκδ.²): 18.

²¹⁸ Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2005: 297-298.

²¹⁹ Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2005: 297.

Περιορίζονταν κυρίως σε επιμέρους παρεμβάσεις συντήρησης ή αποκατάστασης στους οχυρωματικούς περιβόλους και στο εσωτερικό των κάστρων, χωρίς όμως κάποιον ιδιαίτερο μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και προοπτική εξέλιξης. Με άλλα λόγια, επρόκειτο κυρίως για παρεμβάσεις διάσωσης και συντήρησης των μνημείων και δεν εντάσσονταν σε μια ευρύτερη πολιτική ανάδειξης, διαχείρισης και προβολής τους. Βέβαια σε αυτό συνέβαλαν καθοριστικά και οι γενικότερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στη χώρα μας από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ύστερα.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι στον τομέα τουλάχιστον της επιβίωσης των δομικών στοιχείων των δύο κάστρων η αρχαιολογική υπηρεσία, παρά τις αντίξοες συνθήκες και τα πενιχρά μέσα που διέθετε, κατόρθωσε έως σήμερα να τα διασώσει σε γενικές γραμμές σε αρκετά καλή κατάσταση. Επίσης τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να γίνονται θετικά βήματα και να διαφαίνονται ελπιδοφόρες πρωτοβουλίες για μια πιο συνολική και ολοκληρωμένη ανάδειξη, διαχείριση και προβολή των δύο κάστρων αλλά και για τη λειτουργική τους ένταξη στη σύγχρονη πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική ζωή των τοπικών κοινωνιών.

6.1. Η περίπτωση της Μεθώνης

Στη Μεθώνη η αρχαιολογική υπηρεσία έχει επιτελέσει αξιοσημείωτο έργο. Βέβαια ο μεσαιωνικός οικισμός του κάστρου έχει καταστραφεί σχεδόν ολοσχερώς, αλλά τα τείχη στο μεγαλύτερό τους τμήμα διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση, χάρη στις παρεμβάσεις της αρχαιολογικής υπηρεσίας από το 1960 και ύστερα.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά το διάστημα 1961-1964 έγιναν αναστηλωτικές εργασίες στη γέφυρα που συνδέει το κάστρο με το Μπούρτζι, αλλά και στο ίδιο το Μπούρτζι (**εικ. 3,4**). Το 1966 έγιναν αναστηλωτικές εργασίες στο νότιο τμήμα του κάστρου, απέναντι από το Μπούρτζι, τμήμα το οποίο ήταν σχεδόν ετοιμόρροπο (**εικ. 4**). Το 1967 υποστηλώθηκε η γέφυρα πάνω από την τάφρο. Ευρείας κλίμακας στερεωτικές εργασίες έγιναν και στα θεμέλια του δυτικού τείχους, καθώς και στο ανατολικό τείχος από το 1973 και ύστερα. Το 1979 στερεώθηκαν τόξα της γέφυρας πάνω από την τάφρο (**εικ. 9**), ενώ έγιναν επισκευές στην κεντρική πύλη του κάστρου (**εικ. 1**) και στην ανατολική πύλη της θάλασσας. Το 1980 έγιναν εργασίες συντήρησης και στερέωσης στο Μπούρτζι. Το 1981 έγιναν εργασίες στο ενδιάμεσο τείχος και στο δυτικό επιθαλάσσιο τείχος, ενώ παράλληλα αποχρωματώθηκε και η

πυριτιδαποθήκη με την πυραμοειδή στέγη. Επίσης αποκαλύφθηκαν και πολλές από τις πλακόστρωτες οδούς της μεσαιωνικής πόλης. Το 1996-1997 έγιναν ανασκαφικές εργασίες στο ανατολικό τμήμα του φρουρίου, οι οποίες μεταξύ άλλων έφεραν στο φως πολλά κεραμικά ευρήματα²²⁰.

6.1.1. Το πρόγραμμα «CASTRORUM CIRCUMNAVIGATIO» και το κάστρο της Μεθώνης

Παρά τα προαναφερθέντα, όχι μόνο στη Μεθώνη αλλά και γενικότερα στη χώρα μας, η πρώτη αξιοσημείωτη και φιλόδοξη προσπάθεια για ένα ολοκληρωμένο σχέδιο προστασίας, συνολικής ανάδειξης, διαχείρισης και προβολής των μεσαιωνικών κάστρων είναι το πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους» (CASTRORUM CIRCUMNAVIGATIO), ένα πρόγραμμα το οποίο μελετήθηκε και οργανώθηκε από το ΤΑΠ-ΥΠ.ΠΟ και το οποίο αποβλέπει στην αναβάθμιση των υποδομών και την ανάδειξη 36 κάστρων στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα. Στο πρόγραμμα αυτό είχε την τύχη να ενταχθεί και το κάστρο της Μεθώνης, ως ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά δείγματα της βενετσιάνικης οχυρωματικής τέχνης στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας²²¹.

Το όλο πρόγραμμα στηρίζεται στο σκεπτικό ότι οι οχυρώσεις της περιόδου από το 13^ο έως το 18^ο αι. αποτελούν μνημεία, τα οποία τεκμηριώνουν την ιστορική εξέλιξη, αλλά και σημείο συνάντησης του πνεύματος του ελληνικού μεσαίωνα με τη δύση, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση της νεότερης ευρωπαϊκής φυσιογνωμίας της χώρας μας. Παράλληλα η χαμηλή ποιότητα που συχνά παρατηρείται στις παρεχόμενες υπηρεσίες σε τέτοια μνημεία, η αποσπασματικότητα των υποδομών τους, η αμελής οργάνωση της επισκεψιμότητάς τους, ακόμα και η επισκίασή τους πολλές φορές από τα μνημεία της κλασικής αρχαιότητας, έδωσαν το ερέθισμα στο Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου εποπτευόμενο από το Υπουργείο Πολιτισμού, με θεσμικό του ρόλο την υποστήριξη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ώστε να δραστηριοποιηθεί στην προσπάθεια εξωραϊσμού και ανάδειξης των συγκεκριμένων αρχαιολογικών χώρων με στόχο, τόσο την εξυπηρέτηση των επισκεπτών όσο και την αύξηση των πόρων του, οι οποίοι επιστρέφουν στα μνημεία με διάφορες μορφές²²².

²²⁰ Κοντογιάννης - Γρηγοροπούλου, 2009: 57-59.

²²¹ Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, 2008: 9.

²²² Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, 2008: 9.

Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην προβολή των μνημείων με έναν τρόπο ενιαίο, με μια ολοκληρωμένη παρέμβαση, η οποία στηρίζεται στη διεπιστημονική συνεργασία, στην παρατήρηση με επιτόπια έρευνα και στην ενδελεχή ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης²²³. Οι βασικοί στόχοι του προγράμματος είναι η βελτίωση της υποδομής και η αναβάθμιση των παρεχομένων υπηρεσιών προς τους επισκέπτες, η λειτουργική ένταξη του αρχαιολογικού χώρου στο άμεσο φυσικό περιβάλλον ή στο ευρύτερο αστικό περιβάλλον του, η παρουσίαση των ιστορικών, καλλιτεχνικών και τεχνικών αξιών που εκφράζει ο αρχαιολογικός χώρος, ώστε να γίνουν προσιτές στον επισκέπτη, η προώθηση της δυναμικής ανάπλασης του χώρου με προγράμματα κοινωνικής συμμετοχής σε επίπεδο τοπικών, περιφερειακών και εθνικών προγραμμάτων πολιτιστικής δραστηριότητας και, τέλος, η αντιστροφή της αντίληψης, σύμφωνα με την οποία το μνημείο είναι αποκομμένο από τη σύγχρονη ζωή και την κοινωνική συμμετοχή²²⁴. Επίσης το πρόγραμμα αποβλέπει στη διαμόρφωση ενός πλαισίου επέμβασης που να είναι σύμφωνο με τις ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις και με τις σχετικές διεθνείς αρχές, στη σύμπραξη πολλών επιστημονικών ειδικοτήτων σε πολλαπλά επίπεδα, ώστε να επιτευχθεί μια διεπιστημονική και κατά το δυνατόν πληρέστερη προσέγγιση και αντιμετώπιση των ζητημάτων, στην αποφυγή κάθε ανεξάρτητης σχεδιαστικής λύσης ή παρέμβασης που θα λειτουργούσε σε βάρος του φυσικού και ιστορικού χώρου των μνημείων αλλά και κάθε εξεζητημένου ή αρχαιοπρεπούς ύφους, το οποίο θα αποπροσανατόλιζε τον επισκέπτη, καθιστώντας το μνημείο ακόμη πιο απομακρυσμένο από τη σύγχρονη πραγματικότητα. Απώτερος στόχος είναι η ένταξη του μνημείου στο άμεσα γειτνιάζον αστικό και φυσικό περιβάλλον και η επανασύνδεσή του με τη σύγχρονη ζωή²²⁵.

Για κάθε κάστρο ξεχωριστά μελετήθηκαν οι πιο ικανοποιητικοί τρόποι διασφάλισης της επισκεψιμότητας, της λειτουργικότητάς του, καθώς και του μνημειακού του φωτισμού. Επίσης εκπονήθηκαν αρχιτεκτονικές μελέτες με στόχο την βελτίωση των υποδομών του. Υποβλήθηκαν προτάσεις για διαμόρφωση χώρων στάθμευσης, συστήματος εισόδου και εξόδου των επισκεπτών, θέσεων στάσης και εποπτικής θέασης, χώρων αναψυκτηρίων, χώρων υγιεινής, εκθετηρίων πωλητέων ειδών,

²²³ Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, 2008: 9-10.

²²⁴ Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, 2008: 10.

²²⁵ Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, 2008: 15.

ενημέρωσης, διοικητικής μέριμνας, πολιτιστικών εκδηλώσεων, πρώτων βοηθειών κ.λπ.²²⁶.

Οι προδιαγραφές αυτές συμφωνούν στον γενικό τους προσανατολισμό με τις σύγχρονες αντιλήψεις που υπαγορεύει το μοντέλο της ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς τείνουν να εντάξουν το μνημείο στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, να το καταστήσουν λειτουργικό μέρος αυτής και εν τέλει να ενισχύσουν τους ήδη υπάρχοντες δεσμούς των τοπικών κοινοτήτων και της ευρύτερης κοινωνίας με το μνημείο.

Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, στο κάστρο της Μεθώνης έγιναν αξιόλογες παρεμβάσεις συντήρησης και συνολικής ανάδειξης. Εντός του αρχαιολογικού χώρου στερεώθηκαν και αποκαταστάθηκαν οκτώ πύλες του κάστρου, διαμορφώθηκαν πορείες περιήγησης για τους επισκέπτες, διανοίχθηκαν οδεύσεις για τη διέλευση των καλωδιώσεων και κατασκευάστηκαν ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις. Έξω από το κάστρο, κατασκευάστηκαν χώροι εξυπηρέτησης των επισκεπτών και συγκεκριμένα πωλητήριο ειδών του ΤΑΠ, εκδοτήριο εισιτηρίων, αναψυκτήριο και χώροι υγιεινής. Οι χώροι αυτοί γειτνιάζουν με την κεντρική πύλη εισόδου στο κάστρο και βρίσκονται εντός του οικισμού της πόλης της Μεθώνης. Επίσης έχουν διαμορφωθεί θέσεις στάθμευσης Ι.Χ. αυτοκινήτων και τουριστικών λεωφορείων δίπλα στις παραπάνω εγκαταστάσεις και ο χώρος έχει διαμορφωθεί κατάλληλα με δενδροφύτευση, ενώ η παρακείμενη οδός Μαιζόνος έχει αναδιαμορφωθεί και πεζοδρομηθεί στο τμήμα που γειτνιάζει με τον χώρο στάθμευσης. Παράλληλα τα πεζοδρόμια της επίσης παρακείμενης οδού Ανδρέα Μιαούλη έχουν ανακατασκευασθεί. Τέλος, πολύ σημαντική παρέμβαση αποτελεί ο περιμετρικός ηλεκτροφωτισμός ανάδειξης του κάστρου (εικ. 11, 8) με ειδικούς στεγανούς προβολείς²²⁷. Αυτή η τελευταία παρέμβαση συμβάλλει σημαντικά στη συνολική ανάδειξη της επιβλητικής μεγαλοπρέπειας του όγκου του κάστρου κατά τις νυχτερινές ώρες, ενώ παράλληλα διαμορφώνει μια ιδιαίτερα ρομαντική και μυστηριακή ατμόσφαιρα, η οποία συνάδει με το γενικότερο πνεύμα που αποπνέει η περιοχή. Με άλλα λόγια εκφράζει άριστα το “genious loci”, ενώ ικανοποιεί παράλληλα και τις σύγχρονες απαιτήσεις της τουριστικής ανάδειξης της περιοχής.

²²⁶ Γεωργοπούλου-Ντ'Αμίκο, 2008: 15.

²²⁷ Αλμπάνη, 2008: 161.

6.1.2. Άλλες προσπάθειες ανάδειξης

Ελπιδοφόρα προσπάθεια για την ανάδειξη της πολιτισμικής φυσιογνωμίας της Μεθώνης αλλά και της ευρύτερης περιοχής αποτελεί επίσης η «Επιτροπή Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών και Αρχαιολογικού Πάρκου Μεθώνης», η οποία άρχισε τις εργασίες της το 1997. Πρόκειται για ένα «Κέντρο Μελετών και Σπουδών για την Υποβρύχια Αρχαιολογία», με διαρκή εκπαιδευτική και επικοινωνιακή δραστηριότητα, υπό μορφή εκθέσεων, σεμιναρίων, συνεδρίων και κάθε είδους εκδηλώσεων, που στοχεύουν στην προβολή της υποβρύχιας αρχαιολογίας στην Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η επιτροπή οργάνωσε το 2000 στην Παλαιά Βουλή από κοινού με την Ε.Ε.Α. και το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο επιστημονική ημερίδα και φωτογραφική έκθεση με θέμα «Βυθισμένες πόλεις». Επίσης, σε συνεργασία με την έδρα Τοπογραφίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, φοιτητές του τμήματος αποτύπωσαν το αρχαίο ναυάγιο των σαρκοφάγων της Μεθώνης, καθώς και –για πρώτη φορά– το ναυάγιο πλοίου που μετέφερε μαρμάρινους κίονες, το οποίο έχει εντοπιστεί κοντά στην νήσο Σαπιέντζα²²⁸.

Στο ίδιο πλαίσιο της προσπάθειας ανάδειξης του βενετσιάνικου κάστρου και ένταξής του στην ευρύτερη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα του τόπου, αξίζει επίσης να σημειωθεί πως κάθε καλοκαίρι και στο πλαίσιο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων που οργανώνουν τοπικοί φορείς, όπως ο πολιτιστικός σύλλογος ή ο οικείος δήμος, παρουσιάζονται μέσα στην τάφρο, μπροστά από τη γέφυρα της κεντρικής εισόδου του κάστρου θεατρικές και μουσικές παραστάσεις. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται και η άμεση και λειτουργική σύνδεση του κάστρου με τις σύγχρονες κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές απαιτήσεις. Ούτως ή άλλως, το κάστρο δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή και όλη η κοινωνική, οικονομική και ιστορική εξέλιξή της ανέκαθεν ήταν άμεσα συνυφασμένη με αυτό. Με την επαρκή συντήρηση και την ένταξή του στη σύγχρονη δραστηριότητα συνεχίζεται αυτή η στενή λειτουργική σχέση της καστροπολιτείας με τη σύγχρονη τοπική κοινότητα και τις ευρύτερες ανάγκες της, προσαρμοζόμενη στις νέες απαιτήσεις, πάντοτε βέβαια με τρόπο συμβατό με τη βαρύτητα και το πνεύμα του μνημείου.

Τέλος, πολύ σημαντική είναι και η ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας σε σχέση με την προστασία και την ανάδειξη του κάστρου. Η συνειδητοποίηση της σημασίας του κάστρου για την τοπική κοινωνία φαίνεται και από τη σύσταση τα τελευταία

²²⁸ Κριτζάς, 2006: 193-194.

χρόνια του «Συλλόγου των Φίλων του Κάστρου της Μεθώνης», ενός συλλόγου που ενδιαφέρεται για τη συντήρηση, την προστασία αλλά και την ανάδειξη του μνημείου. Πέρα από αυτό όμως, η άνοδος του μορφωτικού και γενικότερα του βιοτικού επιπέδου της τοπικής κοινωνίας και η έντονη ενασχόλησή της με τον τουρισμό συνέβαλαν στο να αντιστραφεί η αντίληψη αδιαφορίας ή και απαξίωσης, που επικρατούσε σε παλαιότερες δεκαετίες για την τύχη του κάστρου. Αντιθέτως, όλο και περισσότερο πλέον ωριμάζει η αντίληψη της προστασίας του κάστρου και της ένταξής του στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι με έναν τρόπο συμβατό με το ηθικό και ιστορικό φορτίο του μνημείου. Αν αναλογιστούμε ότι πριν από μισό περίπου αιώνα τα καταπεσμένα δομικά υλικά του κάστρου αφαιρούνταν και χρησιμοποιούνταν ως έτοιμο οικοδομικό υλικό για την ανοικοδόμηση των σπιτιών της νεότερης Μεθώνης, η σημερινή αντίληψη αποτελεί αναμφισβήτητη πρόοδο, χωρίς βεβαίως να συνιστά και λόγο επανάπαυσης ή ολιγωρίας σε σχέση με περαιτέρω προσπάθειες.

Το βενετσιάνικο κάστρο της Μεθώνης είναι όχι μόνο ένα από τα μεγαλύτερα αλλά και ένα από τα πιο καλοδιατηρημένα της ελληνικής επικράτειας. Χάρη στις παρεμβάσεις της αρχαιολογικής υπηρεσίας την τελευταία πενηκονταετία²²⁹, οι οχυρωματικοί περίβολοι της βόρειας, ανατολικής και νότιας πλευράς του διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση – με εξαίρεση το νοτιοανατολικό σημείο δίπλα στην πύλη της θάλασσας που χρήζει άμεσης αναστηλωτικής επέμβασης (**εικ. 12**)- διασώζοντας τον όγκο και την επιβλητικότητά τους.

Παρά όμως την πρόοδο που αναμφισβήτητα έχει επιτευχθεί, εξακολουθεί να έχει σοβαρές ανάγκες συντήρησης σε αρκετά σημεία του, αλλά και συνολικότερης ανάδειξής του. Στη νοτιο-ανατολική πλευρά ο πύργος, ο οποίος βρίσκεται αριστερά από την πύλη της θάλασσας, χρήζει καταλλήλων υποστηρικτικών παρεμβάσεων, καθώς κινδυνεύει να καταπέσει λόγω της διάβρωσης από τη θάλασσα. Τις μεγαλύτερες φθορές όμως από τη διάβρωση τις έχει υποστεί η δυτική πλευρά της οχυρωματικού περιβόλου του κάστρου, η οποία ήταν πιο αδύναμη και αμελέστερα προστατευμένη, λόγω της βραχώδους και απρόσιτης ακτογραμμής. Σε αυτή τη δυτική πλευρά τα τείχη σε αρκετά σημεία έχουν καταπέσει ολοσχερώς ή κινδυνεύουν να καταπέσουν άμεσα και γι' αυτό έχουν ανάγκη από ουσιαστική και άμεση υποστηρικτική παρέμβαση.

²²⁹ Κοντογιάννης – Γρηγοροπούλου, 2009: 57-59.

6.2. Η περίπτωση της Κορώνης

Σε πολύ πιο επιβαρυσμένη κατάσταση διατηρείται το κάστρο της Κορώνης, λόγω της φθοράς του χρόνου αλλά και των ανθρωπίνων παρεμβάσεων. Ολόκληρα τμήματα της οχύρωσης έχουν καταρρεύσει στο ανατολικό του τμήμα, τόσο από τη φυσική διάβρωση όσο και από τη συλλογή χώματος για τις ανάγκες της τοπικής βιοτεχνίας αγγειοπλαστικής. Επιπλέον οι ιδιοκτησίες που υπάρχουν εντός των περιβόλων και μάλιστα σε επαφή με τα τείχη περιπλέκουν περαιτέρω την κατάσταση. Τέλος, σημαντικά προβλήματα αντιμετωπίζει ο δυτικός περίβολος, λόγω των μετασκευών που υπέστη για τη διαμόρφωση των κελιών της μονής του Τιμίου Προδρόμου²³⁰. Ιδιαίτερα η καταστροφή του κυκλικού οθωμανικού προμαχώνα από τους Γερμανούς το 1944²³¹ αποτέλεσε πολύ σημαντική καταστροφή για τα τείχη της πόλης, ενώ προβλήματα δημιουργούνται από τη λειτουργία του κοιμητηρίου της πόλης μέσα στο κάστρο έως και σήμερα.

Και στο κάστρο αυτό η αρχαιολογική υπηρεσία έχει επιτελέσει αξιόλογο έργο αναστήλωσης και συντήρησης τις τελευταίες δεκαετίες. Έτσι, το 1979 έγιναν εργασίες στερέωσης στο βόρειο τείχος, καθώς και στο νότιο τείχος, πάνω από την εκκλησία της Ελεήστριας²³². Το 1982 έγιναν εργασίες συντήρησης στη βενετσιάνικη βρύση στο λιμάνι της πόλης, η οποία κινδύνευε σοβαρά, καθώς είχαν αποσθρωθεί τα κονιάματα και είχαν αποσυνδεθεί οι πάρινοι δόμοι της²³³. Το 1983 έγιναν στερεωτικές εργασίες, κυρίως για λόγους άρσης της επικινδυνότητας, στη βόρεια πύλη (θαλάσσια είσοδο) του φρουρίου. Επίσης έγιναν εργασίες καθαρισμού της βλάστησης²³⁴.

Σημαντικό έργο έχει επίσης επιτελέσει τα τελευταία χρόνια στο κάστρο της Κορώνης η «Επιτροπή Ανάδειξης, Αναστήλωσης και Συντήρησης των Κάστρων της Επαρχίας Πυλίας»²³⁵. Κατά το έτος 2004 έγιναν εργασίες αποκατάστασης επικινδύνων σπηλαιώσεων στον επιθαλάσσιο πόδα του βορειοανατολικού προμαχώνα του κάστρου (**εικ. 17**). Έγιναν επίσης εργασίες καθαρισμού και τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης επικινδυνότητας σε επιλεγμένες θέσεις για την ασφαλή ξενάγηση των

²³⁰ Κοντογιάννης, 2001: 71.

²³¹ Andrews, 1953: 18.

²³² Κακούρης, 1987: 156.

²³³ Μπακούρου, 1982: 125.

²³⁴ Μπακούρου, 1983: 102.

²³⁵ Ζίας, 2008: 72.

επισκεπτών. Ολοκληρώθηκε η σύνταξη της «Μελέτης επικινδύνων τμημάτων στο Κάστρο της Κορώνης-Β΄ Φάση», καθώς και της «Μελέτης αποκατάστασης της Πύλης Β΄ στο Κάστρο της Κορώνης». Το έτος 2005 έγιναν εργασίες αποκατάστασης στο ενδιάμεσο τείχος και εργασίες καθαρισμού της βλάστησης για την ανάδειξη των διαδρομών και των μνημείων του κάστρου. Επίσης συντάχθηκε τεχνικό δελτίο με σκοπό την ένταξη στο Γ΄ Κ.Π.Σ. εργασιών υλοποίησης εγκεκριμένων μελετών για το κάστρο, με γενικό τίτλο του έργου: «Στερέωση και αποκατάσταση τμημάτων του κάστρου Κορώνης»²³⁶.

Όμως, παρά τα παραπάνω, και στην Κορώνη όλες αυτές οι παρεμβάσεις απέβλεπαν κυρίως στη συντήρηση των εναπομεινάντων δομικών στοιχείων του κάστρου και στην προστασία τους από περαιτέρω φθορά και δεν είχαν το χαρακτήρα μιας πιο ολοκληρωμένης και συνολικής παρέμβασης με τα χαρακτηριστικά που έχουμε προσδιορίσει. Ήταν ως επί το πλείστον, όπως άλλωστε και στη Μεθώνη, αν εξαιρέσουμε το πρόγραμμα «ΚΑΣΤΡΩΝ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ», παρεμβάσεις περιστασιακές με συγκεκριμένο κάθε φορά στόχο. Αυτό βέβαια σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί την αξία τους για τη διατήρηση του κάστρου στην κατά το δυνατόν καλύτερη κατάσταση και για τον περιορισμό περαιτέρω φθορών, αλλά σίγουρα οι παρεμβάσεις αυτές δεν επαρκούν.

Η Κορώνη δεν ευτύχησε να ενταχθεί στο πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους», όπως η Μεθώνη. Ωστόσο, μια πιο ολοκληρωμένη πρόταση για τη συνολική ανάδειξη του κάστρου της και τη λειτουργική ενοποίησή του με το ευρύτερο ιστορικό, πολιτιστικό αλλά και φυσικό περιβάλλον της περιοχής, φαίνεται ίσως να προκύπτει μέσα από τη δραστηριοποίηση την τελευταία δεκαετία του «Μανιατακείου Ιδρύματος».

6.2.1. Το «Μανιατάκειον Ίδρυμα» και η Κορώνη

Το «Μανιατάκειον Ίδρυμα» ιδρύθηκε το 1995 και αποτελεί νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, κοινωφελούς και μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Έχει έδρα του την Αθήνα, η οποία όμως πρόκειται να μεταφερθεί στην Κορώνη, όπου και δραστηριοποιείται κυρίως το ίδρυμα (**εικ. 20**). Ιδρυτές του είναι ο κορωνναϊκής καταγωγής οικονομολόγος και επιχειρηματίας Δημήτρης Μανιατάκης και η σύζυγός του Ελένη Ταγωνίδη-Μανιατάκη, λογοτέχνης²³⁷.

²³⁶ Ζίας, 2006: 161-162.

²³⁷ <http://www.maniatakeion.gr/>

Το ίδρυμα διοικείται από 9μελές διοικητικό συμβούλιο και 30μελή διοικούσα επιτροπή. Κύριος σκοπός του είναι η συστηματική ανάδειξη της ιστορικής και πολιτιστικής παρουσίας της Κορώνης στη διαχρονική πορεία του Ελληνισμού και η υποστήριξη της πνευματικής, οικονομικής και κοινωνικής προόδου των κατοίκων της. Αποδίδει έμφαση στον τομέα του πολιτισμού, καθώς αποβλέπει, μέσα από την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και την άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτή προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, στο να διαμορφώσει μια οικονομία νέου τύπου, με θετικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής²³⁸.

Περαιτέρω, το ίδρυμα αποβλέπει στο να αξιοποιήσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η Κορώνη, καθώς και η ευρύτερη περιοχή της. Πιο συγκεκριμένα φιλοδοξεί να συνδυάσει την πλούσια και μακραίωνη ιστορία, η οποία χαρακτηρίζεται από δραματικές εναλλαγές και συναντήσεις διαφορετικών πολιτισμών με έντονα τα σημάδια τους στο κάστρο και στα υπόλοιπα αρχαιολογικά μνημεία της πόλης, το απaráμιλλο φυσικό κάλλος, τις ιστορικές μονές, καθώς και τα εξαιρετικής ποιότητας αγροτικά προϊόντα²³⁹. Επίσης φιλοδοξεί να προχωρήσει στη δημιουργία πολιτιστικού πάρκου, σε συνεργασία με τους τοπικούς φορείς και την αρχαιολογική υπηρεσία, με το οποίο θα ενοποιηθούν λειτουργικά οι θρησκευτικοί, αρχαιολογικοί, ιστορικοί και τουριστικοί χώροι και τα μνημεία της πόλεως. Σχεδιάζεται επίσης και η δημιουργία Ινστιτούτου στην Κορώνη, ενώ παράλληλα ετοιμάζεται το αρχείο και η βιβλιοθήκη του ιδρύματος. Επιπρόσθετα το ίδρυμα συνδράμει στην υλοποίηση εκδόσεων και επιστημονικών μελετών με θέματα σχετικά με την Κορώνη, τον πολιτισμό και την ιστορία της, οργανώνει σχετικά συνέδρια και αναπτύσσει σχέσεις με ιδρύματα του εξωτερικού, αναπτύσσοντας έτσι έναν ευρύτερο διεθνή προσανατολισμό²⁴⁰.

Στο πλαίσιο αυτό οργάνωσε στις 28 Μαΐου 2008 στο μέγαρο της Παλαιάς Βουλής των Ελλήνων στην Αθήνα την παρουσίαση της έκδοσης του Β' τόμου της μελέτης του καθηγητή Andrea Nanetti με θέμα: «Έγγραφα Κορώνης και Μεθώνης. Αναζήτηση των δύο κύριων οφθαλμών του Κοινού της Βενετίας, ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας». Στις 31 Μαΐου 2008, οργάνωσε στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Καλαμάτας εκδήλωση με θέμα: «Πολιτισμός και Ανάπτυξη». Ακόμα στα πλαίσια του εξωστρεφούς χαρακτήρα του ιδρύματος και της προσπάθειας διεθνοποίησής του, ο Πρόεδρος και η Αντιπρόεδρος του Ιδρύματος παρακολούθησαν στη Νέα Υόρκη το

²³⁸ Τσώνης, 2009: 25.

²³⁹ Τσώνης, 2009: 26.

²⁴⁰ Τσώνης, 2009: 27.

συνέδριο με θέμα “From Slavery to Freedom: Messene and the Cities of Messenia”, το οποίο διοργανώθηκε από το New York University και με τη συνδρομή της ελληνικής πολιτείας²⁴¹. Επίσης το Ίδρυμα οργάνωσε διεθνές συνέδριο με θέμα «Ιστορική μνήμη και Οικονομική ανάπτυξη», το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και την Κορώνη, κατά το χρονικό διάστημα 2-5 Ιουλίου 2009. Το εν λόγω συνέδριο είχε την υποστήριξη της Βουλής των Ελλήνων και τη συνεργασία των πρεσβειών της Γαλλίας και της Ιταλίας στην Ελλάδα, ενώ στις εργασίες του συμμετείχαν Έλληνες και ξένοι ομιλητές από τους χώρους της επιστήμης, της πολιτικής και της οικονομίας. Στόχος του συνεδρίου ήταν η ανάδειξη της πλούσιας κληρονομιάς και του πολιτισμού και της ιστορίας του τόπου, ως πολύτιμου κεφαλαίου για την περαιτέρω ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής²⁴².

Το ίδρυμα συνεργάζεται περαιτέρω στενά με τη Μητρόπολη Μεσσηνίας για θέματα σχετικά με τους βυζαντινούς ναούς και τα προσκυνήματα της πόλης, καθώς και με τον τοπικό δήμο και τους τοπικούς φορείς, συνδράμοντας στην επίλυση κοινωνικών ζητημάτων. Τέλος, μελετά την ίδρυση και λειτουργία μιας καινοτόμου και βιώσιμης επιχειρηματικής δράσης στην ευρύτερη περιοχή της Κορώνης²⁴³.

Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι το ίδρυμα Μανιατάκη συνιστά μια εξαιρετικά φιλόδοξη προοπτική για την ανάδειξη της πολιτιστικής φυσιογνωμίας, την προβολή του ιστορικού και αρχαιολογικού πλούτου της Κορώνης αλλά και για μια πιο ολοκληρωμένη και ισόρροπη ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής. Η οργάνωση διεθνών συνεδρίων με θέματα που άπτονται της ιστορίας και του πολιτισμού της καστροπολιτείας στο διάβα των αιώνων σαφώς και συνάδει με το πνεύμα της καλλιέργειας μιας γνήσιας και λειτουργικής σχέσης μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην προβολή της ιστορίας και του τόπου, με όλα τα ευεργετικά επακόλουθα που αυτό επιφέρει σε όλους τους τομείς. Επίσης εξαιρετικά φιλόδοξη και ενδιαφέρουσα πρόκληση αποτελεί η ιδέα για την ενοποίηση των ιστορικών, αρχαιολογικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών χώρων της πόλεως. Κάτι τέτοιο, σαφώς και συνάδει με το πνεύμα του μοντέλου της «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς» και θα συνέβαλλε στη λειτουργική συνέχεια της γνήσιας σχέσης των μνημείων με τη σύγχρονη κοινότητα της πόλης και τις ανάγκες της. Επίσης θα ήταν

²⁴¹ Μανιατάκειον Ίδρυμα, 2009: Πρόγραμμα Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορική μνήμη και οικονομική ανάπτυξη», Αθήνα-Κορώνη, 2-5 Ιουλίου 2009.

²⁴² Τσώνης, 2009: 27.

²⁴³ Μανιατάκειον Ίδρυμα, 2009: Πρόγραμμα Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορική μνήμη και οικονομική ανάπτυξη», Αθήνα-Κορώνη, 2-5 Ιουλίου 2009.

εξαιρετικά ωφέλιμο και για την ανάδειξη της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της πόλης αλλά και για την ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας και της οικονομίας γενικότερα.

Το θέμα ωστόσο είναι ο τρόπος με τον οποίο θα υλοποιηθούν αυτά τα φιλόδοξα σχέδια. Στο γενικό τους προσανατολισμό συνάδουν με τις επικρατούσες πλέον διεθνώς αντιλήψεις σε σχέση με την ανάδειξη, τη διαχείριση και την προβολή των μνημείων, αλλά και των κάστρων ειδικότερα. Χρειάζεται όμως προσεκτικός σχεδιασμός, διεπιστημονική συνεργασία και συνεργασία με τους τοπικούς φορείς και την τοπική κοινότητα. Το σχέδιο δράσης οφείλει να είναι απόλυτα ολοκληρωμένο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες της τοπικής κοινότητας που θα κληθεί να το υπηρετήσει, αλλά και στις επιστημονικές επιταγές και προδιαγραφές που απαιτούνται, ώστε να αποφευχθούν λάθη του παρελθόντος και να διασφαλιστεί η πολιτιστική και ιστορική συνέχεια και σαφήνεια των μνημείων.

Βέβαια το μοντέλο της ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς προτάσσει ως κυρίαρχο φορέα την κεντρική κοινότητα, μέσα από την οποία κινητοποιούνται όλες οι παρεμβάσεις και διαδικασίες, ενώ στην προκειμένη περίπτωση έχουμε μια ιδιωτική πρωτοβουλία που προτάσσεται. Ωστόσο, ο κοινωφελής και μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας του ιδρύματος αίρει σε σημαντικό βαθμό αυτή τη διαφορά. Εκείνο όμως που είναι αναγκαίο είναι η συνολική ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση της τοπικής κοινότητας, ώστε να ασπασθεί τους στόχους και τα σχέδια του ιδρύματος, όταν αυτά αποσαφηνισθούν και παρουσιασθούν σε πλήρη ανάπτυξη. Το πρόγραμμα είναι σίγουρα και ενδιαφέρον και φιλόδοξο. Απομένει να δούμε στην πράξη πώς θα επιτευχθεί η συνολική και ολοκληρωμένη ανάδειξη όχι μόνο του κάστρου αλλά και του ευρύτερου ιστορικού, αρχαιολογικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος της καστροπολιτείας της Κορώνης και πώς θα συνδυαστεί η πολιτιστική ανάδειξη με την κοινωνική, πνευματική, οικονομική και τουριστική ζωή. Το εγχείρημα δεν είναι ανέφικτο και ήδη έχει επιτευχθεί σε άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη Μονεμβασιά, με αρκετά ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η σχετική πείρα θα μπορούσε να φανεί εξαιρετικά χρήσιμη και στην προκειμένη περίπτωση.

6.2.2. Άλλες προσπάθειες ανάδειξης

Όπως και στη Μεθώνη, έτσι και στην Κορώνη μπορούμε να διαπιστώσουμε και άλλες προσπάθειες ανάδειξης και προβολής τόσο του κάστρου όσο και των λοιπών μνημείων της πόλεως. Πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι το κάστρο της Κορώνης έχει

και έντονο ορθόδοξο θρησκευτικό και λατρευτικό στοιχείο, καθώς στο εσωτερικό του λειτουργεί το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου, ενώ παράλληλα σώζονται ιστορικοί ναοί, όπως ο ναός της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Χαραλάμπους. Επίσης με το κάστρο γεινιάζει και συνδέεται άμεσα και ο ιερός ναός της Παναγίας της Ελεήστριας, που αποτελεί σημαντικό λατρευτικό πυρήνα για την ευρύτερη περιοχή. Αυτό το ιδιαίτερο στοιχείο δίνει έναν ξεχωριστό χαρακτήρα στην καστροπολιτεία.

Και εδώ, όπως και στη Μεθώνη, οι τοπικοί φορείς, ο οικείος δήμος και ο πολιτιστικός σύλλογος, επιχειρούν να αναδείξουν την πολιτιστική κληρονομιά και την ιστορία του τόπου. Συνεργάζονται με το «Μανιατάκειο Ίδρυμα» και συνδράμουν στην υλοποίηση των στόχων του. Επίσης το καλοκαίρι οργανώνουν πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως εκθέσεις έργων τέχνης και μουσικές και θεατρικές παραστάσεις, πολλές από τις οποίες πραγματοποιούνται στον προαύλιο χώρο του ιερού ναού της Παναγίας της Ελεήστριας, κάτω από τον επιβλητικό όγκο του κάστρου (εικ. 21). Και εδώ η τοπική κοινωνία αναγνωρίζει πλέον την ιστορική και πολιτιστική σημασία του βενετσιάνικου κάστρου και την ανάγκη διατήρησής του, όχι απλά ως μνημείου, αλλά γενικότερα ως σημείου αναφοράς και συνέχειας της ιστορικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας του τόπου. Σε αυτό έχει συμβάλει καθοριστικά η βελτίωση του μορφωτικού και γενικότερα του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, καθώς και η γενικότερη ενημερωτική δράση του «Μανιατάκειου Ίδρύματος» και η εκτεταμένη ενασχόληση των κατοίκων με τουριστικές δραστηριότητες.

Ωστόσο, και παρά τα όσα αναφέρθηκαν, σήμερα το κάστρο της Κορώνης χρήζει αμέσων παρεμβάσεων συντήρησης. Σε πολλά σημεία των οχυρωματικών του περιβόλων αλλά και του εσωτερικού του τα σημάδια της φθοράς είναι εμφανή και ο κίνδυνος κατάρρευσης σε κάποια από αυτά είναι πλέον ορατός. Μια τέτοια εξέλιξη θα είχε δραματικές επιπτώσεις όχι μόνο για το κάστρο αυτό καθεαυτό αλλά και για τα ευρύτερα σχέδια για την ανάδειξη και προβολή του και για τη συνολική ανάπτυξη της ευρύτερης κοινωνίας της πόλης. Θα ήταν λοιπόν σκόπιμο όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών φορέων, της αρχαιολογικής υπηρεσίας και του Μανιατακείου Ίδρύματος, αρχικά να εστιάσουν το ενδιαφέρον τους στην προσπάθεια εξασφάλισης της βιωσιμότητας του κάστρου και με αφετηρία αυτό να προχωρήσουμε σε περαιτέρω παρεμβάσεις ανάδειξης και προβολής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας τη μελέτη αυτή θα ήταν σκόπιμο να επισημάνουμε κάποια βασικά σημεία σχετικά με την ανάδειξη, διαχείριση και προβολή των καστροπολιτειών της Μεθώνης και της Κορώνης, αλλά και των κάστρων γενικότερα. Είναι αυτονόητο πως κάθε πολιτική ανάδειξης προϋποθέτει τη διάσωση του μνημείου σε επαρκή βαθμό, έτσι ώστε να είναι προσιτό και αναγνώσιμο στον επισκέπτη. Αυτονόητα λοιπόν και με βάση τα ελληνικά κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δεδομένα, η αρχαιολογική υπηρεσία αρχικά έδωσε βαρύτητα στην προσπάθεια συντήρησης και προστασίας των δομικών και υλικών στοιχείων των κάστρων και στη διαφύλαξή τους τόσο από ανθρώπινες παρεμβάσεις όσο και από τη φυσική φθορά του χρόνου. Αυτό άλλωστε συμφωνούσε και με τις διεθνώς επικρατούσες αντιλήψεις μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε γενικότερα στον ελλαδικό χώρο και αναπόφευκτα και στις περιπτώσεις των κάστρων της Μεθώνης και της Κορώνης. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι, τουλάχιστον για τα δύο αυτά μεγάλα κάστρα, που είναι χαρακτηριστικότερα της περιόδου την οποία εκφράζουν, τα αποτελέσματα στον τομέα της αναστήλωσης και γενικότερα της συντήρησης κρίνονται αρκετά ικανοποιητικά, χωρίς βέβαια να λείπουν τα προβλήματα και οι σοβαρές εκκρεμότητες.

Το πρόβλημα όμως είναι ότι, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δεν έχουμε ουσιαστικά κατορθώσει, συνολικά ως κοινωνία και ως οργανωμένη πολιτεία, να απεγκλωβιστούμε από αυτή την αντίληψη και να προχωρήσουμε περαιτέρω, στη χάραξη και υλοποίηση μιας πιο ολοκληρωμένης και συνολικής πολιτικής ανάδειξης, διαχείρισης και προβολής των κάστρων μας, όσο και αν οι σύγχρονες κοινωνικές αλλά και οικονομικές απαιτήσεις επιβάλλουν επιτακτικά κάτι τέτοιο. Δυστυχώς, παραμένουμε εγκλωβισμένοι σε στείρες και αδιέξοδες αντεκδικήσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων και κοινωνικών ομάδων ή σε γραφειοκρατικούς δαιδαλώδεις λαβύρινθους και ακόμη δεν είμαστε σε θέση να διαμορφώσουμε ένα κοινά αποδεκτό πλαίσιο οργανωμένης, συντονισμένης και επιστημονικά τεκμηριωμένης δράσης στο συγκεκριμένο τομέα.

Στις δύο περιπτώσεις που εξετάσαμε υπάρχουν σαφώς κάποια θετικά βήματα. Το πρόγραμμα “CASTRORUM CIRCUMNAVIGATIO”, στο οποίο εντάσσεται το κάστρο της Μεθώνης, καθώς και οι προθέσεις του «Μανιατακείου Ιδρύματος» στην

Κορώνη αποτελούν σαφώς ελπιδοφόρες προτάσεις για την πορεία του όλου ζητήματος στις δυο καστροπολιτείες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το πνεύμα και οι γενικές αρχές που τα χαρακτηρίζουν προσεγγίζουν τις αρχές που εκφράζει το μοντέλο της «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς». Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε ακόμη να ισχυριστούμε πως έχουμε εδώ δύο περιπτώσεις διατήρησης και ενίσχυσης της γνήσιας και λειτουργικής σχέσης της τοπικής κοινότητας με τα μνημεία, συνέχειας της γνήσιας λειτουργίας τους, αφύπνισης και ενεργοποίησης της «κεντρικής κοινότητας» και ουσιαστικής συνεργασίας της με όλες τις άλλες κοινότητες ενδιαφερομένων προσώπων. Το πρόγραμμα “CASTRORUM CIRCUMNAVIGATIO”, όσο και αν είναι χρήσιμο, αισιόδοξο και πληρέστερο από κάθε προηγούμενη σχετική προσπάθεια, δεν παύει να είναι μια πρωτοβουλία των επισήμων φορέων της πολιτείας με μικρή συμμετοχή ή ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας. Αφετέρου, το «Μανιατάκειο Ίδρυμα» αποτελεί σίγουρα θετική πρωτοβουλία, αλλά απομένει να δούμε σε ποιο βαθμό θα ενεργοποιήσει και θα εντάξει την τοπική κοινωνία στο όλο εγχείρημα και επιπλέον δεν έχει ακόμη δώσει απτά δείγματα γραφής. Σίγουρα, λοιπόν, έχουν γίνει κάποια θετικά βήματα, αλλά απέχουμε ακόμη αισθητά από τον στόχο μας.

Το αποτέλεσμα είναι τα κάστρα μας να παραμένουν παραμελημένα ή ελλιπώς και αποσπασματικά προβεβλημένα, συχνά αποκομμένα από τη σύγχρονη κοινωνική και πολιτιστική δράση, καταδικασμένα στη λήθη και την αδράνεια και σε πολλές περιπτώσεις να αντιμετωπίζουν ακόμα και προβλήματα επιβίωσης ως μνημεία. Και με δεδομένο ότι κάθε μνημείο συνιστά φορέα της συλλογικής μνήμης της κοινωνίας, η αποκοπή μας από αυτό συνιστά περαιτέρω φθορά της κοινωνικής μας συνοχής και της εθνικής μας συνείδησης.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό και κάτι ακόμη. Ερωτηματικά και απορίες για τη σχέση μας με το παρελθόν και την πολιτιστική μας κληρονομιά θα υπάρχουν πάντοτε. Οι απαντήσεις δεν είναι σε καμία περίπτωση ούτε απλές ούτε αυτονόητες. Ωστόσο, απαραίτητη και αναγκαία προϋπόθεση για να οικοδομήσουμε μια γνήσια και λειτουργική σχέση με την πολιτισμική μας κληρονομιά, είναι να τη γνωρίζουμε βαθιά και ουσιαστικά. Και η γνώση αυτή προϋποθέτει παιδεία, αγωγή και καλλιέργεια, ουσιαστική και βαθιά επαφή με την ιστορία, με το παρελθόν και τα κατάλοιπά του. Είναι συνεπώς αναγκαίο οι τοπικές κοινότητες να γνωρίζουν πραγματικά και σε βάθος την ιστορία και τη συνέχεια της πολιτιστικής τους πορείας, χωρίς ακρότητες ή εθνικιστικές εξάρσεις. Αυτή είναι η απαραίτητη βάση που μπορεί

να δώσει το έναυσμα για την ενίσχυση και τη διεύρυνση της γνήσιας και λειτουργικής σχέσης κάθε τοπικής κοινωνίας με τα μνημεία της, είτε αυτά είναι κάστρα είτε οτιδήποτε άλλο. Και στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να εστιάσουμε ως πολιτεία και ως κοινωνία την προσοχή μας. Μόνο έτσι θα αναδυθούν μέσα από τις τοπικές κοινωνίες εκείνες οι δυνάμεις που σε συνεργασία με τους επιστημονικούς και κοινωνικούς φορείς θα μπορέσουν να αναδείξουν ουσιαστικά και λειτουργικά όχι μόνο τα κάστρα αλλά και γενικότερα τις αρχαιότητές τους, με τρόπο που θα προβάλλει και θα ενισχύει την ιστορική, αρχαιολογική και πολιτιστική τους φυσιογνωμία και ταυτόχρονα θα συνάδει με την ευρύτερη οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη. Μόνο έτσι θα μπορούμε να μιλάμε πραγματικά για «ζώσα» πολιτιστική κληρονομιά και μνημεία που διατηρούν τη γνησιότητα και την αυθεντικότητά τους ενταγμένα στο σύγχρονο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό γίγνεσθαι ως ισχυρό πολιτιστικό κεφάλαιο.

Τα κάστρα της Μεθώνης και της Κορώνης, όπως ευτυχώς και πολλά άλλα στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση και μπορούν να αξιοποιηθούν και να αναδειχθούν με τον τρόπο που εκθέσαμε. Απομένει εμείς ως κοινωνία να ωριμάσουμε έγκαιρα και να αναλάβουμε τις αναγκαίες πρωτοβουλίες. Αρκεί όμως να μην είναι πολύ αργά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Belle H., *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874, Τρία χρόνια παραμονής και περιπλανήσεων, Μέρος Δ': Ταΰγετος-Μάνη-Καλαμάτα-Κορώνη-Ναβαρίνο-Μεσσήνη-Καρύταινα-Ανδρίτσαινα-Καλάβρυτα*, Εκδόσεις Ιστορητής, Αθήνα, 1996.
- Ελληνική Δημοκρατία, 2008: *Το Σύνταγμα της Ελλάδας*.
- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Scriptorum Classsicorum Bibliotheca Oxoniensis, tomus prior, εκδ. H.S. Jones & J.E. Powell, Oxford University Press, New York, 1942.
- ICOMOS Australia, 1999: *Burra Charter (fourth Version)*, The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance.
Διαδίκτυο: www.icomos.org/australia/burra.html.
- Όμηρος, *Ίλιάς*, Scriptorum Classsicorum Bibliotheca Oxoniensis, Tomus 1, editio tertia, εκδ. D. B. Monro & T. W. Allen, Oxford University Press, New York, 1920.
- Πausanias, *Έλλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά και Ήλιακά*, βιβλία 4, 5 & 6, εισαγωγή, κριτικό υπόμνημα, αποκατάσταση κειμένου, μετάφραση, σημειώσεις Ν. Δ. Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2002.
- Στράβων, *Γεωγραφικά*, Thesaurus Linguae Graecae (TLG): *Strabo Geographica*.
- Τσελεμπί, Ε., *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671), Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη - Νησιά Αιγαίου*, εισαγωγή, απόδοση από τα τουρκικά, σημειώσεις Δημήτρης Λούπης, β' έκδοση, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 2009.
- *Το Χρονικόν του Μορέως*, προλεγόμενα Ρ. Αποστολίδη - εισαγωγή, υποσημειώσεις και επεξεργασία Π. Π. Καλονάρου, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 1939.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλμπάνη Β., 2007: «Τα μνημεία της Τουρκοκρατίας», στο: Ελ. Τραΐου (επιμ.), *Μεσσηνία-Τόπος, Χρόνος, Άνθρωποι*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, 221-240.

- Αλμπάνη Β., 2008: «Κάστρο Μεθώνης», στο: *Κάστρων Περίπλους [Castrorum Circumnavigatio]*, ΥΠ.ΠΟ.-Τ.Α.Π.Δ.Α., Αθήνα, 161.
- Αντωνίου Θ., 2004: «Η ανάπτυξη της εθνικής πολιτιστικής ταυτότητας υπό το πρίσμα του ισχύοντος Συντάγματος και του κοινοτικού δικαίου», στο: Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 3-4 Ιουνίου 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 561-571.
- Βακαλόπουλος Α.Ε., 1974¹: «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους από τους Τούρκους», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι, Οι κρίσιμοι αιώνες (1453-1696)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 22-91.
- Βακαλόπουλος Α.Ε. κ.ά., 1974²: «Η οργάνωση του γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι, Οι κρίσιμοι αιώνες (1453-1696)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 150-179.
- Βακαλόπουλος Α.Ε., 1975: «Η τελευταία περίοδος βενετικής κυριαρχίας 1685-1715», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ, Η αναγέννηση του ελληνισμού (1669-1821)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 206-209.
- Βουδούρη Δ., 2004: «Ο νέος νόμος 3028/2002 υπό το φως των διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς», στο: Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 3-4 Ιουνίου 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 25-41.
- Βουτσάκης Β., 2004: «Το δικαίωμα στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς: φορείς, θεμελίωση, λειτουργία», στο: Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 3-4 Ιουνίου 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 137-171.
- Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό Ιφ., 2008: Κεφ. «Πρόλογος», στο: *Κάστρων Περίπλους [Castrorum Circumnavigatio]*, ΥΠ.ΠΟ.-Τ.Α.Π.Δ.Α., Αθήνα, 9-19.
- Γιαννακούρου Γ., 2004: «Σχεδιασμός του χώρου και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς: από το ΝΔ του 1923 στο ν. 3028/2002», στο: Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 3-4 Ιουνίου 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 179-187.
- Γώγος Κ., 2004: «Η άμεση επαφή των πολιτών με τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία: Πρόσβαση και χρήση», στο: Ε. Τροβά (επιμ.), *Η*

πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 3-4 Ιουνίου 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 297-318.

- Ζίας Ν., 2006: «Το έργο της Επιτροπής Ανάδειξης, Αναστήλωσης και Συντήρησης των Κάστρων της Επαρχίας Πυλίας», στο: *Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠ.ΠΟ - Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. Αθήνα, 161-170 .
- Ζίας Ν., 2008: «Το έργο της Επιτροπής Ανάδειξης, Αναστήλωσης και Συντήρησης των Κάστρων της Επαρχίας Πυλίας», στο: *Συντήρηση-Αναστήλωση-Ανάδειξη, Το έργο των επιστημονικών επιτροπών*, ΥΠ.ΠΟ - Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. Αθήνα, 72-75.
- Κακούρης Ι., 1979: «Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης», *Α.Δ.* 34 (1979), Β'1 - Χρονικά, 155-157.
- Καραδήμου-Γερολύμπου Α., 1989: «Μεταρρυθμιστικές αντιλήψεις στην οργάνωση των αστικών χώρων 1917-1920», *Σύγχρονα θέματα* 39 (1989), 55-60.
- Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., 1993: *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Εκδόσεις Adam, Αθήνα.
- Κόκκινος Χ.Δ., 2004: *Η τεχνολογία συνδρομητής του πολιτισμού; Η πολιτιστική κληρονομιά και το πλαίσιο προστασίας της*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Κοντογιάννης Ν.Δ., 2001: «Κάστρο Κορώνης» & «Κάστρο Μεθώνης», στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες, Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, πειραματική ενέργεια Archimed, ΥΠ.ΠΟ-Δ/νση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Αθήνα, 68-75.
- Κοντογιάννης Ν.Δ. – Γρηγοροπούλου Ι., 2009: *Το κάστρο της Μεθώνης*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Τ.Α.Π.Α., Αθήνα.
- Κοντογιάννης Ν.Δ., 2012: «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: Από το Βυζάντιο στο νεώτερο Ελληνικό Κράτος», στο: Α. Ν. Δουλαβέρας - Ι. Κ. Σπηλιοπούλου (επιμ.), Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (εκδ. εποπτεία), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και τον πολιτισμό της*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 285-328.
- Κριτζάς Χ., 2006: «Το έργο της Επιτροπής Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών και του Αρχαιολογικού Πάρκου Μεθώνης», στο: *Το έργο των*

επιστημονικών επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ - Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε., Αθήνα, 193-198.

- Κυριακόπουλος Γ., 2007: «Παράλιες πόλεις, Καλαμάτα–Μεθώνη–Κορώνη–Πύλος–Κυπαρισσία, Αρχιτεκτονικές επιρροές», στο: Ελ. Τραΐου (επιμ.), *Μεσσηνία-Τόπος, Χρόνος, Άνθρωποι*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, 241-262.
- Κωτσίρης Ν.Γ., 1977: *Συμβολή στην ιστορία της Μεθώνης*, Αθήνα.
- Λαΐου Α., 1980: «Κοινωνία και Οικονομία (1204-1453)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ, Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 214-243.
- Λαμπρινουδάκης Β.Κ., 2008: *Δέκα μαθήματα αρχαιολογίας, οδοιπορικό από την αρχαία ελληνική τέχνη στη σύγχρονη ζωή*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
- Λιανός Ν., 1987: «Μελέτη στα Αρχαία Λιμενικά Έργα της Μεθώνης», στο: *Αναστήλωση–Συντήρηση–Προστασία μνημείων και συνόλων* (Τεχνική περιοδική έκθεση του ΥΠ.ΠΟ.), τόμ. Β., Αθήνα, 129-135.
- Λιανός Ν., 1999: «Castello da mare, Μεθώνη-Ελλάς», στο: Σ. Ξυρξιά – Ε. Χατζητρύφωνος (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 140-143.
- Μαλτέζου Χρ., 1980: «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Θ, Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 244-278.
- Μανιατάκειο Ίδρυμα, 2009: *Πρόγραμμα Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορική μνήμη και οικονομική ανάπτυξη»*, 2-5 Ιουλίου 2009, Αθήνα-Κορώνη.
- Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος, 1960: *Ο εθνομάρτυς επίσκοπος Μεθώνης και Νεοκάστρου Γρηγόριος Παπαθεοδώρου (1770-1825). Λόγος λεχθείς κατά την τελετήν των αποκαλυπτηρίων της προτομής αυτού εν Μεθώνη την 29^η Ιουνίου 1960*, Καλαμάτα.
- Miller W., 1997: *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, μετάφρ. Άγγ. Φουριώτης, β' έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Μοσχονάς Ν. κ.ά., 1974: «Ο Ελληνισμός της Δύσεως», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι, Οι κρίσιμοι αιώνες (1453-1696)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 235-245.

- Μπακούρου Αιμ., 1982: «5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *Α.Δ.* 37 (1982), Β΄1-Χρονικά, 122-131.
- Μπακούρου Αιμ., 1983: «5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *Α.Δ.* 38 (1983), Β΄1-Χρονικά, 98-107.
- Μπαμπινιώτης Γ.Δ., 1998: *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα.
- Μπιτσάνη Ευ., 2004: *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη, σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα.
- Nanetti A., 2007: «Οι Βενετοί στη Μεσσηνία», στο: Ελ. Τραΐου (επιμ.), *Μεσσηνία-Τόπος, Χρόνος, Άνθρωποι*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, 165-190.
- Νικολάου Γ., 2007: «Η Μεσσηνία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και του Αγώνα της Ανεξαρτησίας», στο: Ελ. Τραΐου (επιμ.), *Μεσσηνία-Τόπος, Χρόνος, Άνθρωποι*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, 191-220.
- Παιονίδης Φ., 1988: «Τα ηθικά δικαιώματα των μελλοντικών γενεών», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 5 (1988), 15, 275-290.
- Παναγιωτόπουλος Β., 1975: «Δημογραφικές εξελίξεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ, Η αναγέννηση του Ελληνισμού (1669-1821)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 152-158.
- Παπαγεωργίου–Βενετάς Α., 2005: *Τχνη Ελληνικά, Κείμενα Ιστορίας και Τέχνης*, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Στ., 1975: «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ, Η αναγέννηση του Ελληνισμού (1669-1821)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 58-85.
- Παπαθανασόπουλος Γ. – Παπαθανασόπουλος Θ., 2000: *Πύλος–Πυλία, Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Τ.Α.Π.Α., Αθήνα.
- Παπαπετρόπουλος Δ., 2006: *Νόμος 3028/2002, Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- Σιούτη Γλ., 2004: «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από τη Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;», στο: Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Πρακτικά*

Συνεδρίου, Αθήνα 3-4 Ιουνίου 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 81-94.

- Σφηκόπουλος Θ.Ι., 1968: *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά*, Αθήναι.
- Ταρσούλη Α., 2003: *Κορώνη και Μεθώνη*, Αθήνα, ανατύπωση από το βιβλίο *Κάστρα και Πολιτείες του Μοριά*, 1971, Έκδοση της Τραπεζίης Εμπορικής Πίστεως.
- Τσώνης Π., 2009: «Αφιέρωμα στο Δημήτρη Μανιατάκη, Οραματίζομαι μια Κορώνη πρότυπο», *Flash της Μεσσηνίας* 238, Ιούνιος 2009, Καλαμάτα, 24-27.
- Φουτάκης Π., 2003: «Χρονολόγηση ενετικών οχυρώσεων του κάστρου της Μεθώνης», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 87 (2003), 61-67.
- Φουτάκης Π., 2004: «Μελέτη των αρχαίων τειχών της Μεθώνης», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 90 (2004), 68-79.
- Χασιώτης Ι. κ.ά., 1974: «Οι Έλληνες, το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και τα πολεμικά γεγονότα στον ελληνικό χώρο», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι, Οι κρίσιμοι αιώνες (1453-1696)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 252-323.
- Χασιώτης Ι., 1975: «Η κάμψη της οθωμανικής δύναμews», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ, Η αναγέννηση του Ελληνισμού (1669-1821)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 8-51.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrews K., 1953: *Castles of the Morea* (Gennadeion Monographs IV), Princeton, New Jersey, (αναθεωρημένη έκδοση 2006).
- Bon A., 1951: *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204* (Bibliothèque Byzantine-Études 1), Presses Universitaires de France, Paris.
- Demas M., 2002: "Planning for conservation and management of archaeological Sites", in : J. M. Teutonico and G. Palumbo (ed.), *Management Planning for archaeological Sites*, An International Workshop organised by the Getty Conservation Institute and Loyola Marymount University, May 2000, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 27-54.

- Golding M., 2001: “Limited Obligations to Future Generations”, in: Louis P. Pojman (ed.), *Environmental Ethics, Readings in Theory and Application*, Wadsworth, 284-289.
- Hardin G., 2001: “Who cares for Posterity?”, in: Louis P. Pojman (ed.), *Environmental Ethics, Readings in Theory and Application*, Wadsworth, 278-283.
- Kontogiannis N. – Aggelopoulou I., 2006: “The Venetian city of Modone in SW Peloponnese: the archaeological evidence”, in: M. Guštin, - S. Gelichi - K. Spindler (ed.), *The Heritage of the Serenissima, the Presentation of the Architectural and Archaeological Remains of the Venetian Republic*, Proceedings of the International Conference, Izola-Venezia, 4-9.11.2005, Koper, 221-228.
- Langford R.F., 1983: “Our heritage–Your playground”, *Australian Archaeology*, 16 (1983), 1-6.
- Mason R., 2002: “Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices”, in: M. de la Torre (ed.), *Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 5-30.
- Mason R.- Avrami E., 2002: “Heritage Values and Challenges of Conservation Planning”, in: J. M. Teutonico and G. Palumbo (ed.), *Management Planning for archaeological Sites*, An International Workshop organised by the Getty Conservation Institute and Loyola Marymount University May 2000, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 13-26.
- Munjeri D., 2004: “Tangible and Intangible Heritage: from difference to convergence”, *Museum International*, 56, 1-2 (2004), 12-20.
- Nanetti A., 2011: *Atlante della Messenia Veneziana, Corone, Modone, Pilos e le loro isole (1207-1500 & 1685-1715)*, τρίγλωσση έκδοση (ιταλικά, αγγλικά, ελληνικά), Meduproject – Editrice La Mandragora, Imola.
- Poullos I., (υπό εκδ.¹): *The development of Living Heritage Approach: An Example of Strategic Innovation in the Field of Heritage Conservation*.
- Poullos I., (υπό εκδ.²): *Is every Heritage Site a “Living” one? Linking Heritage Conservation to Communities’ Association with Sites*.

- Stanley-Price N. et al., 1996: *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

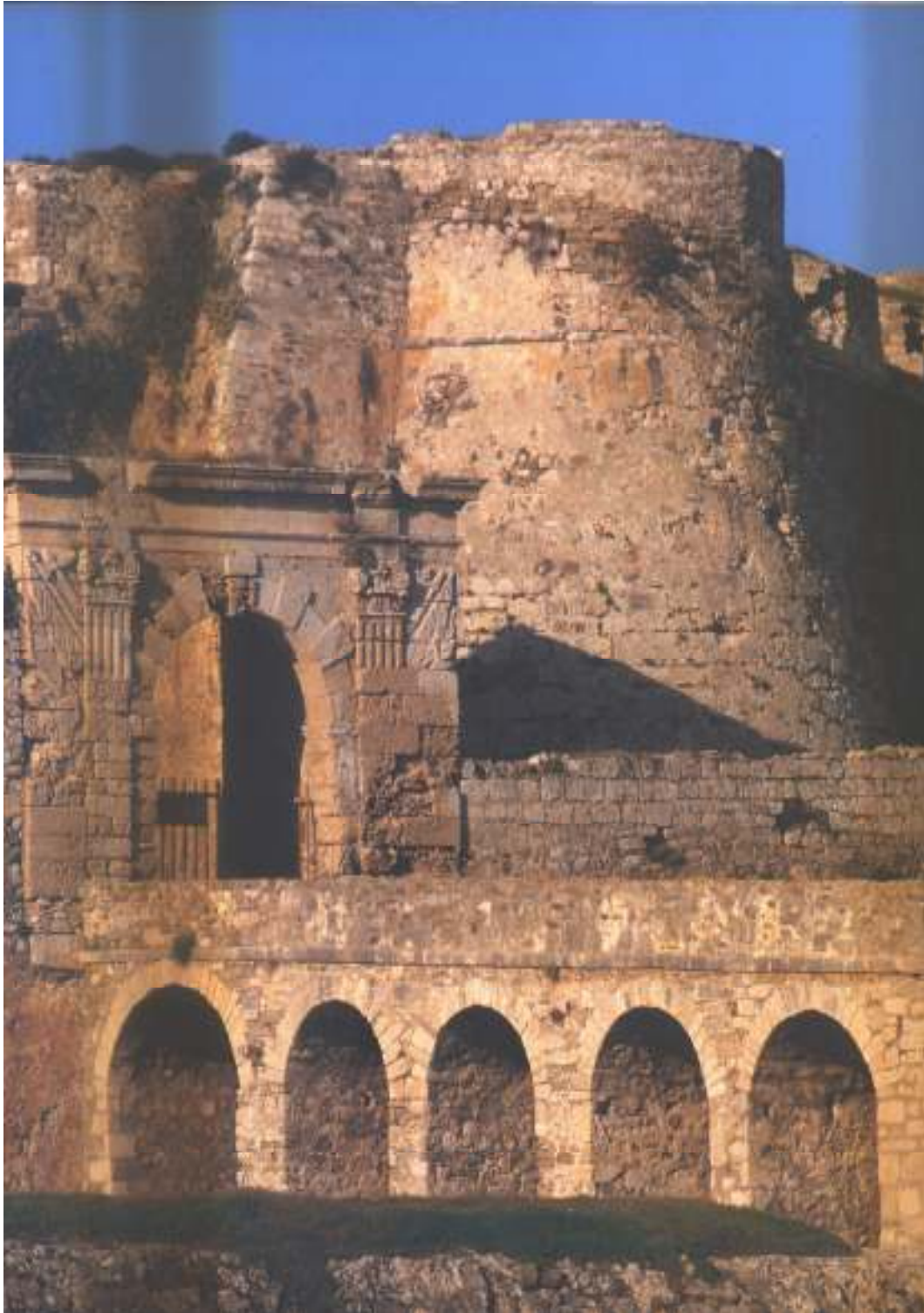
- <http://www.maniatakeion.gr/>
- www.yppo.gr/files/g_1950.pdf
- www.icomos.org/venice_charter.html.
- www.icomos.org/australia/burra.html.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

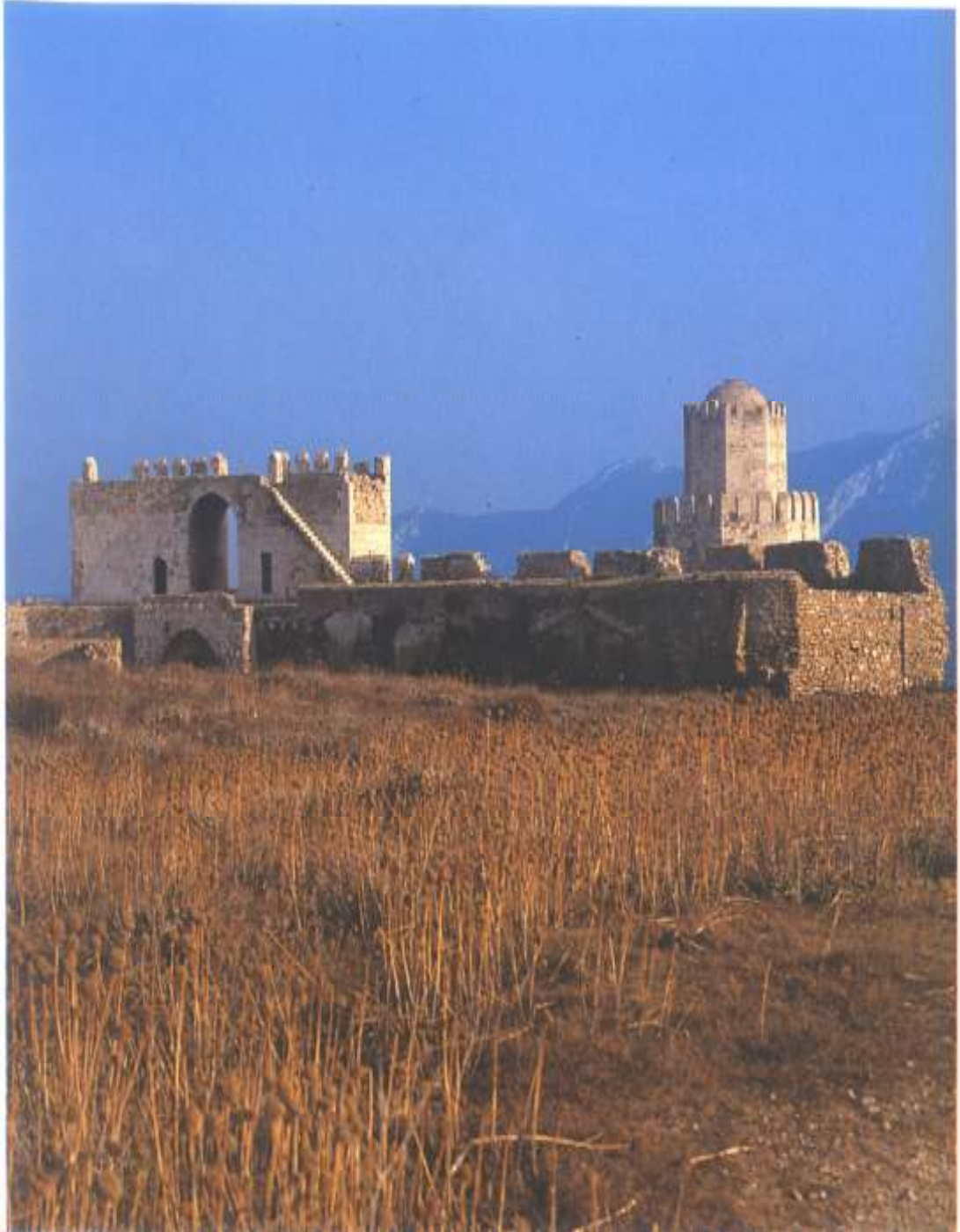
- Εικ. 1: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 167, εικ. 135 (φωτογραφία Μαρία Φακίδη).
- Εικ. 2: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 176, εικ. 142 (φωτογραφία Ντόρα Μηναΐδη).
- Εικ. 3: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 4: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 181-182, εικ. 150 (φωτογραφία Λίζα Έβερετ).
- Εικ. 5: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 179, εικ. 149 (φωτογραφία Μαρία Φακίδη).
- Εικ. 6: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 7: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 8: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 9: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 10: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 11: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 12: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 13: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 163, εικ. 133 (φωτογραφία Ντόρα Μηναΐδη).
- Εικ. 14: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 157, εικ. 130 (φωτογραφία Ντόρα Μηναΐδη).

- Εικ. 15: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 155, εικ. 129 (Giacomo de Rossi, Teatro de la guerra contro il Turco, Roma, 1687).
- Εικ. 16: Καρποδίνη–Δημητριάδη, 1993: 148-149, εικ. 125 (φωτογραφία Ντόρα Μηνναΐδη).
- Εικ. 17: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 18: από το διαδίκτυο.
- Εικ. 19: από το διαδίκτυο.
- Εικ. 20: φωτογραφία Ν. Γαλανόπουλος.
- Εικ. 21: από το διαδίκτυο.

ΕΙΚΟΝΕΣ

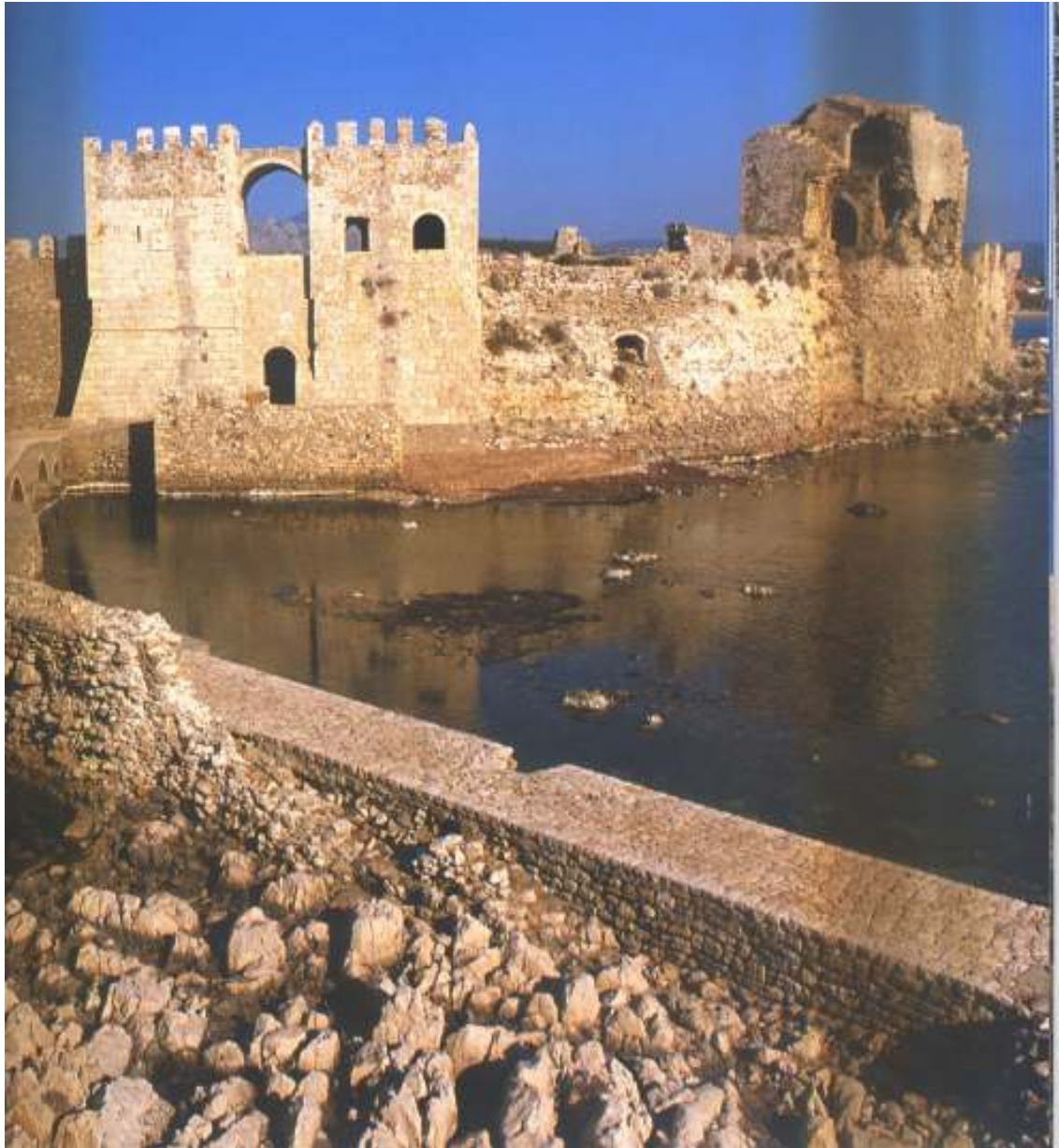
Εικ. 1: Η είσοδος στο κάστρο της Μεθώνης.

Εικ. 2: Η νότια πύλη της Μεθόνης, η πύλη της θάλασσας, και το Μπούρτζι, από τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα του κάστρου, όπου έγιναν και πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες.

Εικ. 3: Το οχυρωμένο νησάκι Μπούρτζι με τον οκταγωνικό πύργο στη νότια άκρη της Μεθώνης.

Εικ. 4: Η επιβλητική πύλη της θάλασσας, η γέφυρα και ο μικρός μώλος, που οδηγεί στο Μπούρτζι.

Εικ. 5: Η βορειοδυτική γωνία του προμαχώνα Bembo. Διακρίνεται αμυδρά εντοιχισμένη παράσταση με το φτερωτό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου, συμβόλου της Βενετίας.

Εικ. 6: Το εγκάρσιο τείχος του κάστρου της Μεθώνης και η πύλη που οδηγεί στο βόρειο τμήμα του.

Εικ. 7: Η επονομαζόμενη "στήλη του Μοροζίνι" στο εσωτερικό του κάστρου της Μεθώνης.

Εικ. 8: Η προστατευμένη από τα τείχη λιθόστρωτη οδός, που οδηγεί από την είσοδο στο εσωτερικό του κάστρου της Μεθώνης, φωτισμένη.

Εικ. 9: Άποψη της γέφυρας του κάστρου της Μεθώνης με τα δεκατέσσερα τόξα.

Εικ. 10: Η εκκλησία της Αγίας Σωτήρας του κάστρου της Μεθώνης, όπως διασώζεται σήμερα.

Εικ. 11: Τα ανατολικά τείχη του κάστρου της Μεθώνης φωτισμένα.

Εικ. 12: Ο νοτιοανατολικός πύργος του κάστρου της Μεθώνης, που κινδυνεύει σήμερα από τη διάβρωση της θάλασσας.

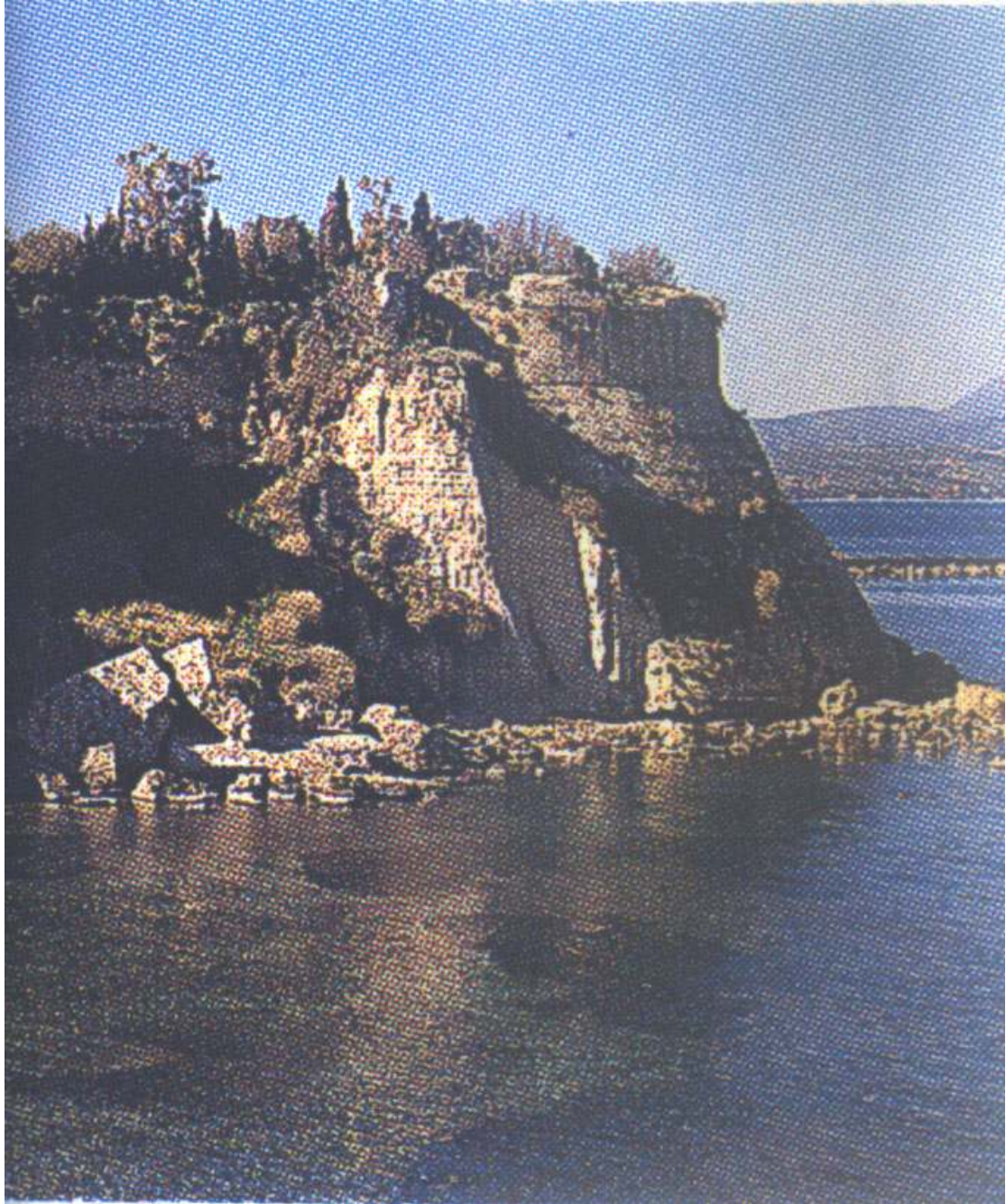
Εικ. 13: Η είσοδος στο κάστρο της Κορώνης από το εσωτερικό μέρος της.

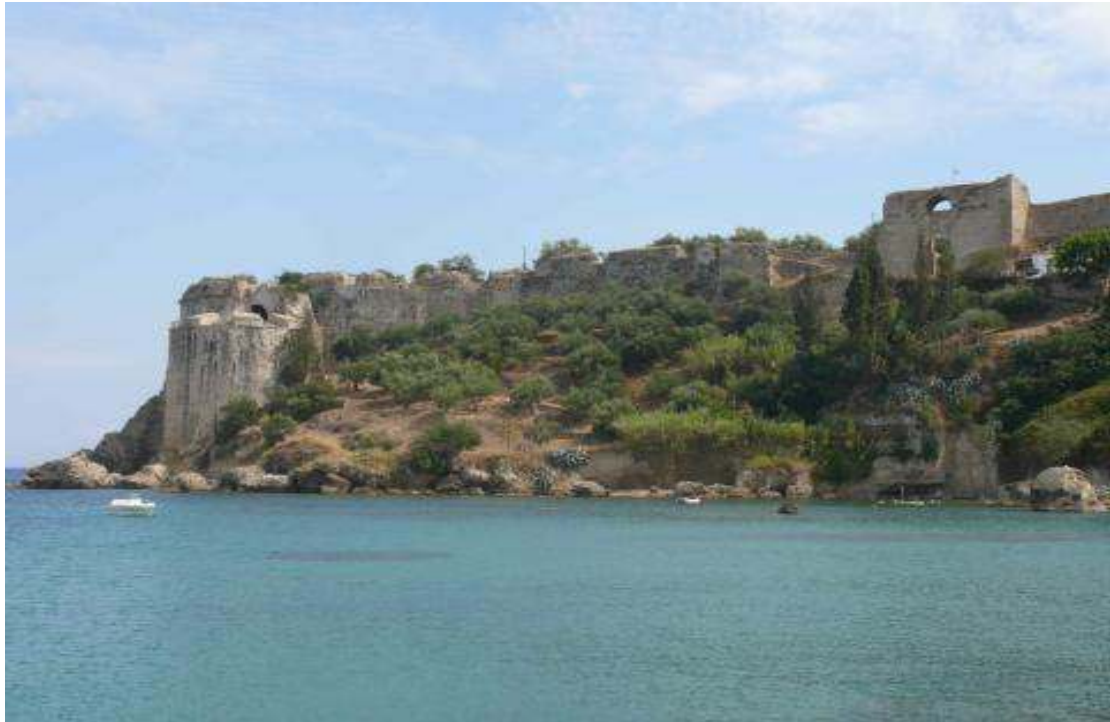
Εικ. 14: Κορώνη, τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου του κάστρου της ανατολικής πλευράς, προς τη Λιβαδιά.

Εικ. 15: Η πόλη της Κορώνης κατά την πολιορκία των Βενετών και των συμμάχων τον Αύγουστο του 1685. Χαλκογραφία (Giacomo de Rossi, Teatro de la guerra contro il Turco, Roma 1687).

Εικ. 16: Τμήμα της ανατολικής πλευράς του κάστρου της Κορώνης.

Εικ. 17: Άποψη του κάστρου της Κορώνης από τη θάλασσα. Αριστερά διακρίνεται ο σωζόμενος στρογγυλός πύργος της βορειοανατολικής πλευράς . Δεξιά διακρίνεται η είσοδος του κάστρου.

Εικ. 18: Άποψη της καστροπολιτείας της Κορώνης. Χαλκογραφία.

Εικ. 19: Άποψη της καστροπολιτείας της Κορώνης. Χαλκογραφία.

Εικ. 20: Το κτήριο του "Μανιατακείου Ιδρύματος" στην Κορώνη σήμερα.

Εικ. 21: 5ο Φεστιβάλ κλασικής μουσικής στον προαύλειο χώρο της Παναγίας της Ελεήστριας στην Κορώνη (Αύγουστος 2011).